

20021/1

NÉPSZERŰ KÖZGAZDASÁG

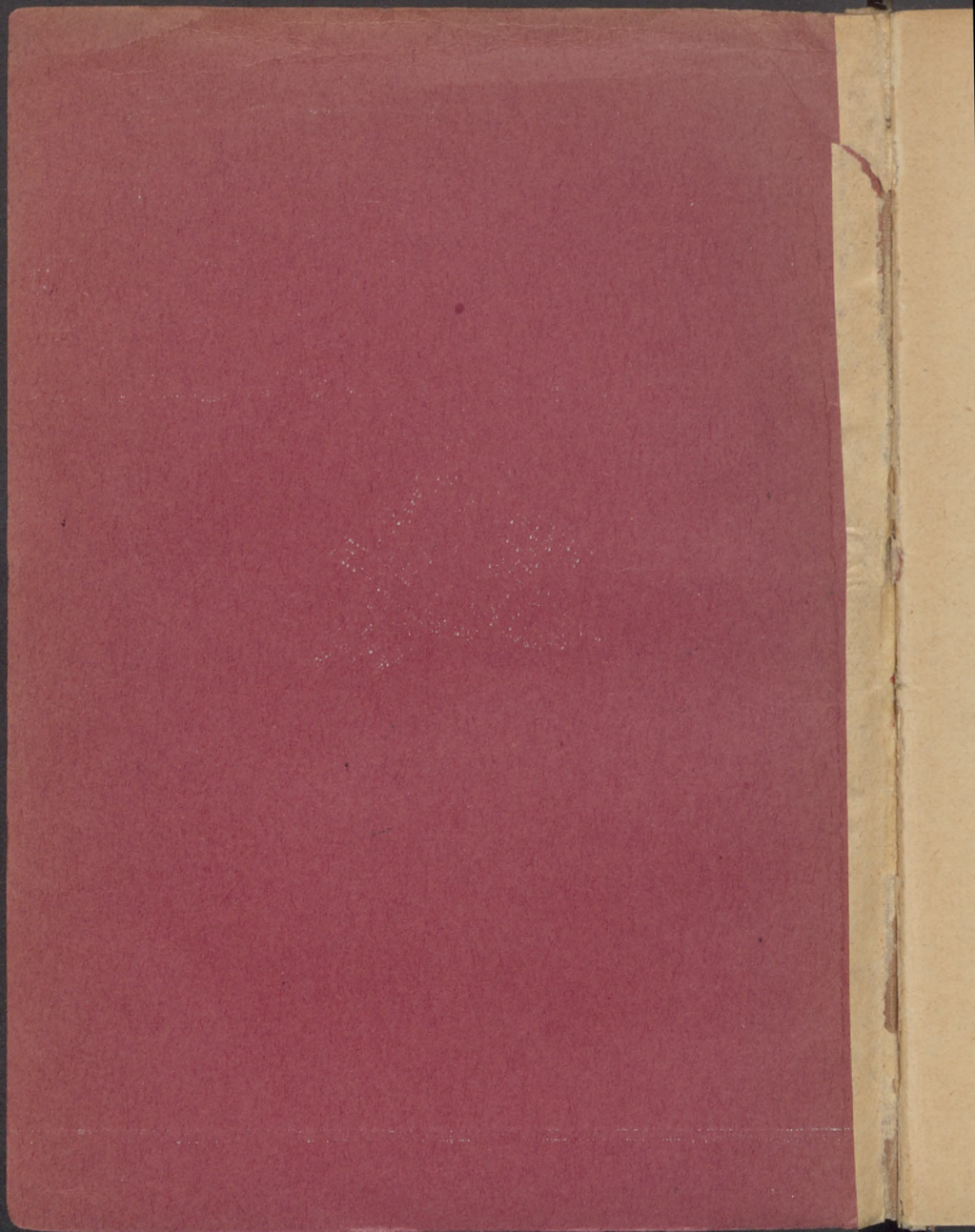

ifj. dr. BOÉR ELEK:

SZABAD VERSENY ÉS POLITIKA

S Z E G E D

SZABAD VERSENY ÉS POLITIKA

ÍRTA:

ifj. dr. BOÉR ELEK,
EGYETEMI TANÁR

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
KIADÁSA

20.021 / M

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Hévedéknapió
1944. év 9292 SZ

Bevezetés.

A közgazdaságtan és a gazdaságpolitika kérdése annyiban rokon a *demokrácia és a diktatúra* kérdésével, hogy a gazdaságelméletnek a szabadság, a gazdaságpolitikának pedig a kötöttség rendszere kedvez. Tagadhatatlan, hogy ez a párhuzamosság számos esetben megszakad, viszont ahhoz sem fér kétség, hogy a közgazdaságtan tudományának születése a liberalizmus hajnalhasadásával esett egybe, napjainkban pedig az irányított gazdaság a tekintélyuralmi rendszerekkel karöltve nyomult előtérbe. Amikor 1776-ban Smith Ádámnak a nemzetek vagyonosodásáról szóló korszakalkotó művében végre kifejeződött a közgazdaságtan mint önálló tudomány, a szabad verseny tana vált az elméleti közgazdaságtan gerincévé és túlnyomórészt az is maradt a XIX. század folyamán, annak ellenére, hogy a szabad gazdasági rendszer hátrányai éppen a kapitalizmus első évtizedeiben ütözködtek ki a legkirívóbb módon. A liberalizmus vakbuzgó hívei azonban annyira bíztak a piaci gépezet felsőbbrendűségében, hogy me-reven elzárkóztak az emberi önkényen alapuló gazdaságpolitika jogosultságának elismerése elől. A *verseny* a gazdasági fejlődést valóban páratlanul meggyorsította. Bámulatra méltó eredményei előtt legelkeseredettebb

ellenfelei is meghajolnak. De a verseny visszásságai csakhamar szükségessé tették az állami beavatkozást, mert a szabad gazdasági küzdelem az erősnek kedvez, úgyhogy *a gyenge védelemre szorul*. A gyengék először csak a munkások voltak, de a gazdasági oligarchiának a 60-as évek óta történt előretörésével a kis- és középnagyságú vállalatok is védelemre kezdenek szorulni: a *szociálpolitika* mellett felbukkant a *tröszt- és kartellpolitika*, a *vámvédelmi politikával* pedig éppen-séggel korán meg kellett barátkoznia a liberalizmusnak. Világnézeti szempontból a gazdaságpolitika ezen különböző ágai közül a legjellegzetesebb a szociálpolitika. A szocializmussal szemben, amely a magántulajdont és ezzel a gazdasági versenyt el akarja törölni, a XIX. században még a szociálpolitika józan és etikailag szilárdan megalapozott álláspontja érvényesült. Ez pedig úgy szól, hogy le kell nyesegetni a verseny kinövéseit, anélkül, hogy kiölnék a benne rejlő lendítő erőt. A szociálpolitikai irány ílymódon kijelölte minden összetett (szintétikus) gazdasági rend alapelvét. Ezen nyugszik napjaink „mérsékelt“ irányított gazdasága is. Eltekintve a kommunizmus szélsőséges rendszerétől, ma már úgyszólván minden államban egy többé-kevésbé irányított gazdaságban élünk, amely meggyőződésünk szerint a háború után vissza fog kanyarodni egy szabadabb, bár nagy vonalakban irányított gazdaság felé.

Ezek szerint a verseny körül csúcsosodik ki úgy a szabad, mint az irányított gazdaságnak a problémája. Előnyeinek felismerése indította útnak a gazdaságelmélet fejlődését, hátrányait pedig a gazdaságpolitika igyekszik orvosolni. Ezért csoportosítjuk a verseny köré a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika főkérdéseit.

A világnézeti harcok zajában a tárgyilagosságot nem könnyű megőrizni. Nem vágyunk az *egyoldalú Ta-*

citusok szerepére, akik hallgatólagosan egy eszményből indulnak ki, s azt a tárgyilagos kivonás módszerével akként magasztosítják fel, hogy mindent lerombolnak, ami eszményük térhódításának útjában áll. Csakhogy felmerül az a kétely, hogy vajjon maga Tacitus is nem volt-e egyoldalú? Hiszen neki is megvolt a maga eszménye: a régi Róma. Az első és a második világháború közé eső korszakban sokan vontak párhuzamot a hanyatló római birodalom és a hanyatló Európa között. Az öreg Európa ma egy új vérfürdőben keres megújulást, s ha földrészünk, mint biztosan hisszük, továbbra is megérdemli nevét és az európai kultúra bástyája marad, akkor gazdasági téren az összetett rend fog uralkodó szerepet játszani. Ha ezt a rendet tárgyilagosan akarjuk megítélni, akkor nem szabad szemet hunynunk az előtt, hogy annak egyik alkateleme a verseny liberális intézménye lesz. A faji kérdéstől teljesen függetlenül meg kell állapítani, hogy a gazdasági liberalizmus a szabad verseny rendszerével egyértelmű. Egy irány ismerte el kizárólagos elv gyanánt a gazdasági szabadságot: a szintizta, manchesteri liberalizmus, amely szerint a verseny — Bastiat rajongó fogalmazásában — a dolgok végtelenül fenséges rendjét valósítja meg a gazdasági élet terén, — és csak egy rend zárta ki teljesen elvileg: az egyenlőség jelszaván nyargaló kommunizmus. Minden más gazdasági rend csak fékezni, de nem kizárni akarja a versenyt, a gazdasági haladásnak ezt a hatalmas mozgató erejét. Minden józan gazdaságpolitikának ezt az elvet kell szem előtt tartania.

Ami munkánk tartalmát illeti, először is a verseny gépezetének működését szemléltetjük, s ezzel áttekintést igyekszünk adni a gazdaságelmélet nevezetesebb kérdéseiről. Azután „A gazdaságpolitika korszakai az

ipari forradalom óta" című fejezetben a gazdaságpolitikának a közgazdaságtanhoz való viszonyát vizsgáljuk. Itt már nem maradván tér részletkérdések tárgyalására, csak arra mutatunk rá, hogy egyfelől a piaci mechanizmus belső hiányosságai, másfelől külső, gazdaságfeletti okok folytán miért van szükség gazdaságpolitikára.

I. A gazdálkodás.

A gazdálkodás ott kezdődik, ahol az anyagi javak az emberi szükségletekhez viszonyítva szűkös mennyiségben állanak rendelkezésre. A trópusi égöv egyes tájain élő primitív népeknél azért hiányzik a gazdasági kultúra, mert a természet úgyszólván ingyen nyújtja az embernek a léte fenntartásához szükséges anyagi javakat. Ez az egyik véglet, a másik a sarkvidék, ahol az emberi élet lehetősége alig van megadva. Az arisztoteleszi aranyközépút igazsága a gazdasági élet terén is megnyilvánul: igazi gazdasági kultúra, mint minden kultúra, csak ott tudott kifejlődni, ahol a természet nem volt sem túlságosan bőkezű, sem túlságosan mostoha, hanem az embernek kemény küzdelmet kellett folytatnia az anyagi eszközökért, de ez a küzdelem nem volt kilátástalan.

A *gazdálkodásnak* két oldala van: *alanyi és tárgyi oldala*. Az egyik az emberi szükségletek fennállása, a másik a javak szűkössége. Nincsen ember és nincsen társadalom szükségletek nélkül, de a szükségletek számát és minőségét illetőleg óriási különbségek állnak fenn egyének és társadalmak között. A primitív népeket nagyfokú igénytelenség jellemzi. Ezért fakadtak ki egyes kereskedelmi utazók „az átkozott igénytelenség”

ellen, amely sokszor annyira megnehezíti az európai-amerikai kultúróna áruinak egyes gyarmatokban való elhelyezését. De elhibázott dolog volna, ha azt képzelnők, hogy a kezdetleges népek igénytelensége a puritán életmód mintaképe, követendő példa a túlfinomított népek számára. Voltairenek az a mondása, hogy „a felesleg a legszükségesebb“, a gazdasági kultúra minden fokára helyálló. A barbár népek sem gondolnak csupán létfenntartási szükségleteik fedezésére, hanem megvannak a maguk fényűzési igényeik, amelyeknek a kielégítése a társadalmi kitűnésnek fontos eszköze. A barbár és a kultúrnépeket a szükségletek tekintetében főként az különbözteti meg, hogy a gazdasági fejlődés során a szükségletek finomodtak, sokasodtak és demokratizálódtak. Az orrkarika kiment ugyan divatból, de a fülbevaló és a karperec csupán a barbár törzsek hasonló ékszereinek magasabbrendű utánzatai. A szükségletek szaporodása és demokratizálódása pedig csak a XVIII. század második felében megindult ipari forradalom óta vált szédületes arányokat. Amerikában a 30-as években becslés szerint 250.000 különféle elnevezésű áru szerepelt a forgalomban, ami megdöbbentő szám, még ha figyelembe is vesszük, hogy kettős számolások elkerülhetetlenek, mert a hírverés lényegében azonos árukat különféle elnevezések mezébe bújtat. A szükségleteknek ez a szaporodása csak a szabad gazdasági rendszer mellett vált lehetővé. Ez teremtette meg a tömegtermelés előfeltételeit. Kasztrendszer és rendi szervezet mellett az összes ismert szükségletek kielégítése csak a felső rétegek számára volt megengedett dolog. Svédországban valaha a szegény embert magasabb fényűzési adóval sújtották, mint a gazdagot, mert a rendiség elve az volt, hogy mindenki éljen a maga rangjához illően. A francia forradalom óta azonban a rendi válaszfalak

ledőltek, a jogegyenlőség elve alapján az alsóbb osztályok számára a felemelkedés útja megnyílt. Ma már a nagytömegeknek sem az igénytelen egyenlőség, hanem az igényes egyenlőség, az általános anyagi jólét az eszménye. A gazdasági haladás jelszavát manapság már polgári és szocialista irányzatok egyaránt zászlójukra írták. Csak látszólagos ellentmondás tehát, ha azt merjük állítani, hogy Bentham tételét a legnagyobb szám legnagyobb boldogságáról, amely Ricardo óta a liberális közgazdák merev tételévé vált, alapján véve a szocializmus is átvette. Nem a materialista cél, hanem csupán eszközeik tekintetében áll fenn szöges ellentét a liberális és a szociális irány között. Napjainkban a gazdasági lemondást csak heroikus korszakokban, gazdaság feletti okokból követelik meg. Békés viszonyok között immár minden társadalomgazdasági rendszernek a fogyasztás növelése a végső célja. Hol vagyunk már a lemondást hirdető, vallásetikai alapon nyugvó gazdasági rendszerektől! A gazdasági haladás vágya urrá lett a lelkeken, s az életigények velejáró általános fokozódására való tekintettel bizvást elmondhatjuk, hogy az emberi szükségletek úgyszólván végtelenek. Ezzel szemben a kielégítésükre rendelkezésre álló javak mennyisége korlátolt. Az embernek kemény küzdelmet kell folytatnia a természettel, hogy kicsikarja tőle a szűkös anyagi javakat. Ez a küzdelem a gazdálkodás!

Közvetlenül az ipari forradalom előtt, a XVIII. század ötvenes éveiben alakult ki az első tudományos közgazdasági rendszer, a francia fiziokratizmus, amely szószerint természeturalmat jelentett, abban az értelemben, hogy a föld termelékenységétől függ az ember gazdasági sorsa. Az ipari forradalom óta azonban az ember tör a természet feletti uralomra, s így született

meg korunk egyik legjellegzetesebb mozgalma, a műszaki uralom, a technokrácia, amely a mérnökök vezetésével akarja a természetet leigázni.

Az ember a természettel folytatott örökös harcát különböző szervezeti formákban vívhatja meg. Folyhat a küzdelem egy szabad társadalomgazdasági rendszerben, de egy részben vagy egészen irányított gazdaságban is, valamilyen formában azonban folytania kell, mert a gazdaság csak akkor válnék feleslegessé, ha bekövetkeznék a *gazdasági eldorádó* állapota, úgyhogy a javak korlátlan mennyiségben állnának az emberiség rendelkezésére. Becsületes utópisták és propagandista forradalmárok hányszor beígérték már ezt a földi paradicsomot! Az első nagy műszaki találmányok, amelyek megindították a modern kapitalizmus kifejlődését, megszádtették az utópista anarchistákat és szocialistákat egyaránt. Az optimista anarchisták, akiknek egyik legjellegzetesebb képviselője — a XVIII. század végén — Godwin volt, az államnélküli, minden kényszertől mentes emberi együttélést ajánlják, s képzelő erejük színes vonásokkal ecseteli ezt az állapotot, amely a valóságban az ököljognak engedne szabad folyást. A naív anarchista-szocialisták pedig, mint a fantaszta Proudhon, a szabad társulástól remélték az összhangzatos gazdasági rend megteremtését. Mindkét irányzat abban bizakodott, hogy az embereknek csupán bölcs belátásra kell ébredniök, le kell bortaniök az állami és társadalmi korlátokat, illetve szabadon kell társulniök, s akkor majd a technika csodái rövidesen megoldanak minden gazdasági problémát. Amikor rosszul megy a sora az emberiségnek, akkor hajlik leginkább utópiákra, mert úgy érzi, hogy ez így nem mehet tovább, valaminek történnie kell. Pedig akkor válik a legsúlyosabbá a nyomor, amikor utópiákkal kísérleteznek, mert a for-

radalmak romjain csak hosszú évek nélkülözésével építhető újra a gazdasági élet.

Ha a Dunában tej csörgedeznék, a Mátra egy nagy cukorsüveg volna és a Székelyföld rengetegeiben a fenyőfákon tülevelek helyett ingek és más hasznos ruházati cikkek csüngenének és így tovább, a gazdálkodásra nem volna szükség, úgyhogy a közgazdasági tanzsékeket nyugodtan le lehetne építeni. A gazdasági eldorádó eszményének mulatságos formája az a mesebeli ország, ahol a *sült galambok* repülnek az emberek szájába. A sült galamb példája mindazonáltal igen tanulságos, mert arra figyelmeztet, hogy ha a természet által nyújtott anyagok korlátlan mennyiségben is állnának rendelkezésre, még akkor is céltudatos gazdasági erőlködésre, emberi munkára volna szükség, hogy ezeket az anyagokat átalakítás, feldolgozás útján fogyasztásra kész állapotba hozzuk. A mesebeli ország lakói is kevésbé volnának elragadtatva, ha a galamb nem sülve, hanem elevenen repülne a szájukba. S hogy még egyvel szaporítsuk a hasonlatok számát: örülünk a vilamos energiának, ha azt az emberi munka alkotta áramfejlesztő telepek szolgáltatják világítás céljaira, de a villámcsapás már más érzelmeket vált ki bennünk. Ez a magyarázata annak, hogy mérsékeltebb utópisták, mint a technokraták, nem merik ígérni a munka teljes eltörlését, hanem csak azzal biztatják az emberiséget, hogy az ő rendszerük mellett a szükséges munkaidő rendkívül alacsony szintre fog leszállani. De ha ilyen ígéreteket hallunk, jusson mindig eszünkbe az a régi igazság, hogy a gazdasági haladás csak fokozatosan mehet végbe.

Ami a gazdálkodás hatókörét illeti, az kiterjed az emberi életnek a legnagyobb részére, mert sajnos alig van olyan cél, amelyet anyagi eszközök nélkül meg le-

hetne valósítani. A gazdálkodás tehát nemcsak a lét-fenntartáshoz, hanem a kulturális fejlődéshez szükséges javakat is teremti elő. Az eszközök alárendeltsége a célokkal szemben mindinkább elismertté válik. A gazdaság valóban a célok szolgája. De miután az anyagi eszközök a célok megvalósításának csaknem egyetemes eszközei, kettőjük között olyan szoros kölcsönhatás áll fenn, hogy egy találó megállapítás szerint az eszköz természete többnyire rányomja a célra a maga bélyegét. Ami tárgyi értelemben cél, az alanyi értelemben szükséglet, s így a gazdálkodás az a tevékenység, amely a célok összessége között összehangatosan osztja meg a szűkös eszközöket. A javak korlátolt mennyiségéből következik, hogy ha egy meghatározott szükséglet kielégítésére használjuk fel őket, akkor a csaknem végtelesen sok emberi szükséglet közül valamely más szükségletnek a kielégítésére kevesebb eszköz jut, ha jut egyáltalán. A gazdálkodásnak ennél az alapvető meghatározásánál a fogyasztást, mint a gazdálkodás végső célját tartjuk szem előtt. Itt a javak készleteiből indulunk ki, anélkül, hogy a javak eredetét vizsgálnánk, s azt nézzük, hogy azokat a fogyasztók hogyan fordítják különböző szükségleteik kielégítésére. De a javak békés viszonyok között nyilván csaknem kizárólag a termelésből fakadnak, a termelés terén pedig a gazdálkodás abban áll, hogy a korlátolt mennyiségű termelési tényezőket, a természetet, a munkát és a termelési eszközöket, a fogyasztási célok rangsorának megfelelően osztjuk fel az egyes termelési célok között. A termelési céloknak tehát a fogyasztás szolgálatában kell állniuk, és miután a tágabb értelemben vett termelés a javak szétosztását, a forgalmat is felöleli, a gazdálkodás fogalmilag kiterjed a gazdasági élet minden fázisára, a termelésre, a forgalomra és a fogyasztásra egyaránt.

II. A szabad verseny rendszere.

1. A verseny rendszerének kibontakozása.

A gazdálkodás szervezetének, a gazdaságnak két fő faja van: a szabad és az irányított gazdaság. A közgazdaságtan a merkantilizmus korában az irányított gazdaság emlőin kezdett felcseperedni, de csak a szabad gazdaság emlőin nőtt nagygyá. Ez a szabadgazdaság a forgalmi, vagy más néven piaci gazdaság. Amikor a római birodalom bukása után a hűbéri korszakban a *zárt házi gazdaság* volt az uralkodó szervezeti forma, a csere még csak szórványos volt. Csak a XII. században, a városi fejlődés megindulásával kezd megélni a forgalom. *Városi és tartományi gazdaságok* alakulnak ki, amelyek a *rendiség korában* (1250—1492) még megbontják az állam egységét. Csak a *merkantilizmus* idején törli le az abszolút uralkodó a rendiség különleges hatalmasságait, s ilymódon a zárt nemzetgazdaság megteremtésével nagy lépésekkel viszi előre a forgalmi gazdaság térfoglalását. Az abszolút fejedelem atyai gyámkodása fejleszti a közlekedést, a kereskedelmet és az ipart. Nemcsak állami vállalatok létesítésével igyekezett pótolni az akkor még szárnyait bontogató magángazdasági kezdeményezést, hanem támogatta a vállalkozó szellemű egyéneket is, privilégiumokkal ruházva fel őket. Ekként a merkantilizmus áttörte a céhszervezet merev korlátait, s részben állami vállalatok létesítésével, részben engedélyezés útján megvetette a nagyipari fejlődésnek az alapját, — és ezzel az igazi vállalkozói szellem, amely a középkor utolsó századaiban még inkább csak a nagykereskedelem és a bankárok körére szorítkozott, kitejedt az iparra is. Ez döntő jelentőségű volt, mert az úgynevezett kapitalizmusnak a gócpontja a nagyipar. De ha a merkantilizmusnak a

rendi elkülönülést nemzetgazdasági téren sikerült is messzemenően háttérbe szorítania, a rendi válaszfalakat társadalmilag még nem döntötte le. A XVIII. században pedig a merkantilizmus megmerevedik. Bürokráciája veszít eredeti lendületéből, a gazdasági kiváltságokat élvezők elkényelmesednek, s új, erős egyéniségek kopogtatnak a gazdasági élet ajtaján, akik az államtól már csak szabadságot kérnek, hogy akadálytalanul kifejthessék gazdasági képességeiket. Útött a *liberalizmus órája*, amelynek jogi előfeltételei Angliában fokozatos fejlődés útján érlelődtek ki, kontinentális Európában ellenben a *francia forradalom* hirtelen robbantotta szét a rendi válaszfalakat. Ez a forradalom kürtölte világgá a liberalizmus eszméjét, s ezzel utat tört a gazdasági szabadságnak is, amely a pályaválasztás és a magántulajdon szabadságában csúcsondik ki. A csere szabaddá lesz, általánosul a verseny rendszere, amelynek vezető egyénisége a magánvállalkozó. Ő szervezi a termelést, és a vállalkozó nyereség (profit) elérése céljából dolgozik. Ezt nevezik kapitalista szellemnek. De ennek a rendszernek, amelyet a hétköznapi felfogás kapitalizmusnak nevez, ez a szellem csak egyik tényezője, másik tényezője a modern technika, amelyet az *ipari forradalom* juttatott diadalra. Bár Wyatt már 1735-ben feltalálja a fonógépet, a gazdasági forradalmat mégis csak 1769-től számítjuk, amikor Watt a gőzgéppel lépett fel a gazdaságtörténelem színpadán. Ettől kezdve az 1820-as évekig Anglia gazdasági élete forradalmi módon átalakult. A textilipari gépek adták meg az első lökést, de a technikai haladás csakhamar átcsapott a vasipar, a szénbányászat és a közlekedés területeire is. Így bontakozott ki a modern kapitalizmus, amelynek Janus-arca az egyik oldalon eredetileg a verseny, a másik oldalon pedig a gép felé tekintett.

2. A piac és a pénz.

A piac a kereslet és a kínálat küzdelmének a színtere. De a technika fejlődése folytán a távolság áthidalása, a közlekedés annyira tökéletesedett, hogy a keresletnek és kínálatnak már nem kell egy meghatározott helyen találkozniok, mert a távbeszélő, a távíró és a rádió símán összekapcsolhatja a földgömb legmesszibb tájain lakó vevőket és eladókat is. A békés gazdasági küzdelem ma már nemcsak a földön, hanem a levegőben és a kábelek révén a tengerek alatt is folyik. A piac már most a többé-kevésbé rendszeresen megismétlődő csere színhelye. Minden csereüzletben benne van a piac magva. Benne volt a kezdetleges, szórványos naturálcsereben is. A naturálcsereből azonban az idők folyamán kinőtt a fejlett naturálpénzgazdaság. A régi német történeti iskola egyik tagja, *Bruno Hildebrand* a múlt század 60-as éveiben a csere alapulvételével három gazdasági fejlődési fokot különböztetett meg: a naturálgazdaságot, a pénzgazdaságot és a hitelgazdaságot. Az első alatt a kezdetleges naturálcsere korát értette, míg a másodikat két alkorszakra osztotta: a naturál-pénzgazdaságra és a fémpénzgazdaságra. A *naturálgazdaságot* a közvetlen csere jellemzi, amely abban áll, hogy javakat javak ellenében adnak cserébe azért, hogy az így szerzett javakat fogyasztásra vagy termelésre fordítsák. De a csereüzletek során csakhamar rájöttek arra, hogy melyek a legkelendőbb javak, amelyeket mindenki szívesen fogad el, mert elsőrendű életszükségleti cikkek, vagy a társadalmi kiemelkedésnek és a hatalomnak az eszközei. Így keletkezett a naturálpénz: a legkelendőbb javak, mint szarvasmarha, juh, prémekek, fegyverek, gabonaneműek, rizs, dohány, ékszerek, lassanként betöltik az általános csereeszköz szerepét. A naturálcsere —

közbevetőleg megjegyezve — a pénzgazdaság fokán álló európai népek is alkalmazták a gyarmatosítási korszak kezdetén. Még a XVIII. század elején John Law, ez a nem takarékos skót kalandor, az inflációs hitel első európa bűvészinasa, akitől a zsenialitást mindenesetre nem lehet elvitatni, a francia tőkések a Mississipi-társaság részvényeinek vásárlására még eredeti naturálgazdasági módon ösztökélte. Egyszerre csak ugyanis képek jelentek meg a párisi kirakatokban, amelyek csábító módon ábrázolták, hogy a derék indiánusok üveggyöngyökért és egy pohár pálinkáért milyen tekintélyes mennyiségű ezüstöt hajlandók cserébe adni a fehér embernek.

Ha a naturálpénz egyik lába a javak világában is ver gyökeret, minthogy közvetlenül felhasználható fogyasztásra vagy termelésre, a másik lábával már a pénzvilágba lép át, mert a *naturálpénzgazdaságot* is már a közvetett csere jellemzi, amely az egységes, közvetlen cserével szemben két szakaszra tagolódik: az adásra és a vételre. A piacon tudniillik az eladók árúikat először cserejavakért értékesítik, és azután vásárolják meg a csereeszközökkel a szükséges javakat. A fejlett naturálpénzgazdaság korában a piaci forgalom már nagy terjedelmű volt, de a csere még mindig nehézkes maradt. Elegendő arra emlékeztetni, hogy számos naturálpénz, mint az élőállat, nem volt darabolható, s mivel nagy értéket képviselt, kisebb értékű javak megszerzése nem egyszer csak sorozatos csereüzletek árán volt lehetséges. Érthető tehát, hogy a naturálpénzek közül kiváltak a nemesfémek, amelyeket először darabolva, szemmerték után használtak csereeszközül. A nemesfémek műszaki előnyei szembeszökők: könnyen oszthatók, tartósak, könnyen felismerhetők és nagy faji értékük van, vagyis kicsiny súly és kicsiny térfogat mellett nagy értéket

képviselnek. Már a mérleg feltalálása lényegesen előmozdította a nemesfémek darabolásának lehetőségét, majd egyes tekintélyes kereskedők jelölni kezdték a nemesfémdarabok finomságát és súlyát. Amikor azután megszületik az érme és meghatározott alakban és tartós ötvözetből verik ki a fém pénzt, s a városok, majd az állam szavatoló jelzéssel látják el a penzdarabot, a naturálpénz csakhamar kiszorul a forgalomból, és a *fém-pénzgazdaság* általánossá válik. Békés időkben a naturálgazdaság ma már csak elmaradt népeknél uralkodó szervezeti forma, míg a kultúrnépeknél a gazdasági életnek mind kisebb körzetére szorítkozik (ilyen az östermelés körében szórványosan előforduló közvetlen csere). Csak háborús időkben következik be naturálgazdasági visszaesés, ami azonban az egész gazdasági rendszer megrázkódtatásának a jele. Volt egy korszak, amikor általános naturálgazdasági visszaesés köszöntött be, mégpedig a római birodalom bukása után a hűbériség idején. A városok jelentőségének emelkedésével azonban a XII. század óta a pénzgazdaság újból feléledt, s a nemesfémekben bővelkedő új világ felfedezésével hatalmas fejlődésnek lendült neki.

Eddig csak a fém pénzt néztük, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy a fém-pénzgazdaság kialakulásával korántsem fejeződött be a pénzgazdaság fejlődése. Ezért állítja fel Hildebrand harmadik fok gyanánt a *hitelgazdaságot*, bár helyesebbnek látszik, ha ezt csak a pénzgazdaság magasabb fejlődési fokának tekintjük. A gazdaságtörténelem színpadán a fém pénz mellett már régtől fogva fellépett a pénzjegy, amelynek két faja van: *a papírpénz és a bankjegy*. Az ókorban egyszer már részben lezajlott az a fejlődés, amely azután Európában a középkor utolsó századaiban és az újkorban megismétlődött. Az első papírpénz ugyanis Kínában Krisz-

tus előtt 177-ben készült. Anyaga nemezpapír volt. Kublai mongol kán azután a XIII. században is tekintélyes mennyiségű papírpénzt bocsátott ki Kína meghódított területéin. Európában azonban csak a renaissance korában kezdtek börpénzeket használni, a papírpénz pedig éppenséggel csak a XVIII. században kezd elterjedni. Földrészünkön az első nagy papírpénzinflációk Franciaországban ütötték fel fejüket. Az egyik volt John Law bankszédelgése 1716—20 között, a másik pedig a francia forradalom assignatagazdálkodása.

Papírból van az anyaga a bankjegynek is, csak hogy az nemesfémre beváltható, úgy hogy a metallista elmélet pénzhelyettesítőnek tartja. A bankjegy Angliában alakult ki az aranyművesek letéti jegyeiből, amelyek a XVII. században számottevő szerepet játszottak. Az akkori zűrzavaros, polgárháborús időkben ugyanis megbízható aranyműveseknél különféle értékeket, így ékszereket és nemesfém pénzeket helyeztek letétbe, s az aranyművesek által kiállított letéti jegyeket mint utalványokat kezdték felhasználni olyként, hogy a jegy alapján utasítást adtak értékeknek egyik letétből a másikba való áthelyezésére. A letéti jegyek ily módon pénz gyanánt kezdtek forogni. A bankjegy ehhez hasonló nemesfémre szóló utalvány. A növekvő forgalomnak bankjegyekre oly nagy szüksége volt, hogy nyugodt időkben beváltásukra csak részben került sor.

A pénz harmadik nevezetes faja a *bankpénz* (giropénz, könyvpénz, hitelpénz). Ez az alapja az egész készpénztkímélő forgalomnak, amely a *girón* kívül a *csekk- és kliringforgalomra* is kiterjed. A giró, amelynek eredete legalább is Kr. e. a IV. századig vezethető vissza Görögországban, átírást jelent. Nálunk főként a folyószámlákon, angolszász államokban pedig a csekk-

számlákon történik az átrás ügy, hogy a bank az egyik felet megterheli, a másiknak pedig jóváírja az illető összeget. Ez az átutalás persze nemcsak egy bank ügyfelei, hanem két vagy több bank és azok ügyfelei között is mehet végbe. Az átráshoz járul azután a csekk, ez a bankkövetelésre szóló utalvány, amelynek felhasználásával a számlatulajdonos követelése felett rendelkezhetik. Még inkább tökéletesíti a készpénzt kímélő forgalmat a kliring (elszámolás), amelynek lényege az, hogy két vagy több bank a kölcsönös követeléseket és tartozásokat beszámítja (kompenzáció), s csak a fennmaradó különbözeteket (egyenleget, csúcst) egyenlítik ki. Ha például A. és B. bank között 150 tételben összesen másfél millió pengő értékű átutalás történt, de a beszámítás után végeredményben A. bank követel B.-től 200.000 pengőt, egyenleg gyanánt (per saldo, mint mondani szokás), akkor B. csak ezt a különbözetet egyenlíti ki egy tételben.

A papíryanagból készülő pénzjegyekre és az úgyszólván anyagatlan bankpénzre azért van szükség, mert a csereforgalom a modern gazdasági életben úgy meghatározódott, hogy azt pusztán nemesfémpénzekkel már le sem lehetne bonyolítani. Pénzjegyek és bankpénz közbelépése nélkül olyan pénzszűke következett volna be, hogy az kibírhatatlan áreséssel járó válságot robbantott volna ki. Egy 1928-ban készült statisztikai felvétel szerint a földkerekségen a forgalomban lévő pénz mennyisége a következőképen oszlott meg: az érmékre esett a pénzmennyiség 1.2%-a, a pénzjegyekre 26.1% és a bankpénzre 72.7%. Az érmék és a pénzjegyek együttesen alkotják a készpénzt, úgyhogy ennek a mennyisége alig haladta meg a forgalomban lévő pénzmennyiségnek 27%-át. A mai pénz- és hitelrendszer ezek szerint egy fordított piramishoz hasonlítható,

amelynek keskeny készpénzcúcsán nyugszik a bankpénz hatalmas tömege. De azért nem szabad megfélekezniünk arról, hogy az egész rendszernek mégis csak a készpénz a talapzata, mert az ujonnan keletkező bankpénz egy része előbb-utóbb készpénzre váltva átszivárog a forgalomba, minthogy a készpénzt kímélő forgalom elsősorban a nagy forgalomnak az eszköze, míg a kis- és közepforgalom készpénz útján bonyolódik le. A bankpénz tehát nem szaporítható, ha nem emelkedik bizonyos fokig a készpénzforgalom is. Ennélfogva a készpénzforgalom szabályozásával az állami pénzpolitika rajta tartja a kezét az egész pénz- és hitelrendszeren. A készpénznek pedig, mint láttuk, két faja van: az érme és a pénzjegy. A *pénzpolitika (valutapolitika) az érmével* kezdődik. Azelőtt a pénz ügye nem volt az állami cselekvésnek, a politikának a tárgya. A pénz eredetileg magától nőtt ki a gazdasági életből, mint a réten a fű. A csereforgalom szükséglete keltette életre. De már régóta nem nő szabadon. A közület először is törvényes fizetőeszközzé nyilvánította. Így lett a pénz közjogi alapon valutává. De mindaddig, amíg csak az érmék voltak forgalomban, a pénzpolitika természetesen az érmepolitikában merült ki. Megállapították az érme alakját, finomságát, súlyát és a pénzverés elkerülhetetlen műszaki tökéletlenségeire való tekintettel a megengedett eltéréseket (remedium). Ennek a kornak felelt meg igazán a metallista elmélet, vagyis a készpénzelmélet, amelynek ma is vannak hívei. Ez a felfogás, amely a pénz áruelméletének egyik változata, azt vallja, hogy a pénz értéke anyagának, vagyis a benne foglalt nemesfém mennyiségnek az értékére vezethető vissza. Jó pénz tehát az a pénz, amely megfelelő mennyiségű nemesfémeket tartalmaz. Ha a fejedelem vagy az állam betartja a pénzverés szabályait, kifogástalan pénzpolitikát folytat. A pénz-

rontás azonban már az ókorban és a középkorban gyakori jelenség volt.

A bankjegy és különösen a papírpénz fellépése azután a metallizmust kissé nehéz helyzetbe hozta. A bankjegyeknél azok nemesfémre való beválthatósága folytán a metallizmus alól még nem csúszik ki egészen a talaj, de a jó papírpénzrendszerre — és ilyenekre van szép számmal példa — a fémelmélet már semminemű magyarázatot sem tud adni. *Knapp* óta (1905) azután a *metallizmussal* felveszi a harcot a *nominalizmus*, amely a pénzben nem árút, hanem valami névlegeset lát. A nominalista pénzelmélet egyik faja, az utalványelmélet árúra szóló utalványnak tartja a pénzt, egy másik számolóeszközszerűségére fekteti a súlyt, a *Knapp*-féle állami pénzelmélet pedig egyszerűen állami parancsszóra vezeti vissza a pénz érvényét, de tulajdonképpen csak jogi és nem gazdasági alapon tud némi magyarázatot nyújtani a pénz értékére nézve. A nominalista pénzelméletek hívei közül azok jártak a helyes nyomon, akik a pénz számolóeszköz-funkcióját vették figyelembe. Csakhogy ők is elhanyagolták a pénz legfontosabb szerepkörét, a csereeszközszerűséget, amely a számolóeszköz-funkcióval együtt a leginkább elfogadható magyarázatot nyújtja a pénz eredetére és lényegére. A pénz lényegét kutató „pénzelméletekkel“ párhuzamosan kifejlődik a „*mennyiségi elmélet*“, amely egyaránt érvényes a metallizmusra és a nominalizmusra, s amelynek egyik előfutára *Bodin* már a XVI. században leleplezte a fémpénzinflációt, amikor rámutatott arra, hogy Amerika felfedezése után a nemesfémeknek az újvilágból Európába özönlése egy évszázad folyamán csaknem megtízszerezte az árakat. A XIX. század elején azután *Ricardo* önti szabatosabb formába a mennyiségi elméletet, de még ő sem méltatja figyelemre a pénz forgási sebességét, hanem

csak a mennyiségét tartja szem előtt. A liberalizmus korában a metallizmus hívei észrevették ugyan a nemesfémtermelés ingadozásait, de még mindig százszorta kívánatosabbnak tartották, mint az állami beavatkozást. A XIX. század második felében azután a gyakorlatban a metallizmus az ezüstre vonatkozólag kénytelen volt feladni eredeti álláspontját, mert a 60-as évek közepe óta az ezüsttermelés olyan nagymértékben emelkedett, hogy csakhamar az aranyvaluta vált uralkodóvá. Irving Fisher amerikai professzor csak 1913-ban teszi közzé a pénz vásárlóerejéről szóló művét, amely már nemcsak a pénz mennyiségével, hanem forgási sebességével is számol. De a mennyiségi elméleten nyugvó árstabilizálás eszméje csak az 1914—18-as világháború után nyomul előtérbe. A szabad verseny rendszere mellett a pénz többé-kevésbé gépiesen a nemesfémtermeléshez volt kötve.

3. Az ár.

A piac két eredeti tényezője a kereslet és a kínálat, és közös gyümölcsök az ár. Az ár tehát olyan, mint a szárnyasok életében a tojás, csak azzal a kellemes különbséggel, hogy a közgazdaságtanban nem merül fel a kakas és a tojás elsőbbségének a problémája. Még ma is élénken él emlékezetemben, hogy gimnazista koromban egyébként jószágos iskolaorvosunk milyen ékeltelen dühbe gurult, mikor az egyik nebuló felvetette a kérdést, hogy mi is volt előbb: a kakas vagy a tojás? Iskolaorvosunk minden bizonnyal azért jött zavarba, mert a természettudomány igen szépen bizonygatja ugyan a kérdésfeltevés elhibázott voltát, de magának a fejlődésnek a menetére nézve csak többé-kevésbé szel-

lemes feltevéseket tud felállítani. Ezzel szemben a közgazdaságtanban nem fér kétség ahhoz, hogy a fogyasztás megelőzte a termelést, s mindkettő megelőzte az árat. A kezdetleges emberi lény a természet adományai-ból élt. Ezt egyes primitív népek példája még ma is szemléltetően bizonyítja. Amikor azután kialakult az öntudatos gazdálkodás, s a mindinkább szaporodó emberiség céltudatosan növelni kezdte a javak mennyiségét, vagyis termelt, ez a termelés is először nem piac, hanem saját fogyasztásra szolgáló termelés volt. Csak lassanként vált rendszeressé a csere, és ezzel a piacon a fogyasztás a kereslet, a termelés pedig a kínálat formájában lépett fel, a kettő találkozásából pedig megszületett az ár.

Az ár a javak cserearánya. Kétféle ár van, aszerint, hogy a csere naturálgazdaságban vagy pénzgazdaságban bonyolódik-e le: természetbeli és pénzbeli ár. Minthogy pedig a fejlett forgalmi gazdaság pénzgazdaság, az ár ma rendszerint pénzbeli cserearányt jelent. Ha pedig egyszer kifejlődött a pénzgazdaság, a piaci tényezők eredetének kérdése mellékessé válik. Gazdaságtörténeti szempontból érdekes és fontos jelenség, hogy a fogyasztás és a termelés megelőzte az árat, de a pénzgazdaságban az ár olyan fontos tényező, hogy egyenesen a *piaci gazdaság iránytűjének* nevezhető. De ez a hasonlat is, mint minden jó hasonlat kissé sántít, mert egyfelől az ár gyakorolhat befolyást a keresletre és a kínálatra, másfelől a kereslet és a kínálat alakulásától függ az ár. A keresletnek és a kínálatnak ez a sokat hangoztatott törvényszerűsége olyan, mint a csontváz. Az emberek igen különbözők, de csontvázuk szerkezete azonos. Beszélhetünk, egy gyakori hasonlattal élve, csontváz helyett keretről is. Minden keretben fogalmilag ür tátong, amelyet ki lehet tölteni. Ha közelebbről figyelembe

vesszük a fogyasztást és a termelést, akkor kitölthetjük az árelmélet keretét. Az árelmélet ugyanis nem olyan egyszerű. Az ár korántsem Kolumbus tojása. Aki nem hiszi, az próbáljon meg háborús időkben közellátásügyi miniszter lenni.

Az ár leginkább a *góllal* rokon, amely a labdarugó mérkőzések eredményét jelzi. Küzd egymással a kereslet és a kínálat csapata. Ha az ár emelkedik, a kínálat rugott gólt a fogyasztónak, míg áresés esetében a kereslet helyezte be a labdát a kínálat kapujába. Ez az árváltozásnak a két esete, az eldöntetlen mérkőzés pedig a piacon az áregyensúlyhoz hasonlít, amely mellett az árak változatlanok. A valóságban azonban a piacon legfeljebb átmenetileg honol tökéletes egyensúly. Az árak úgyszólván mindig változnak, — legalább is árrezgések alig kerülhetők el. Ez a verseny természetéből folyik. Az önérdek hajtja mind a vevőket, mind az eladókat. A fogyasztók minél olcsóbban akarnak vásárolni, a termelők minél drágábban akarnak eladni. Folyik az alku és kialakul az ár. Ettől függ a pénzgazdaságban a fogyasztók és a termelők boldogulása. Az ár-emelkedés a vállalkozónak kedvez, feltéve, hogy saját árújának az áráról van szó, ellenben a fogyasztót sújtja, mert változatlan pénzjövdelemmel csak kevesebb árút tud vásárolni. Ezért ár-emelkedés esetében a rugalmas kínálat kiterjed, viszont a rugalmas kereslet összehúzódik, míg áresés esetében a kínálat csökken és a kereslet növekszik. De a hatás visszahatást szül és ebben rejlik *a verseny gépezetének a kiegyensúlyozó ereje*. Ha ugyanis valamely termelési ágban az árak hűttermelés folytán csökkennek, úgyhogy a nyereség hanyatlik, az illető termelési ágban megszorítják a javak előállítását, kivonják a munka és a tőke egy részét és nagyobb nyereséget ígérő vállalkozásba fektetik. Tegyük fel, hogy a

vasiparban hanyatlanak az árak, ellenben a cukorárak emelkednek. A vásfeldolgozó iparok a termelést csökkentik, elbocsájtják munkásaik egy részét, kevesebb nyersanyagot és félgyártmányt vásárolnak, úgyhogy a termelés hanyatlása kiterjed a nyersanyagtól a késztermékig. Ezzel szemben a cukor kedvező áralakulása folytán új tőkék és új munkások tódulnak ebbe az iparágba, új cukorgyárak keletkeznek, több megrendelést adnak a répatermelőknek, és így a javak előállítására az egész vonalon növekszik. De ennek a folyamatnak is megvan a maga másodfokú visszahatása. A cukorkínálat ugyanis a verseny kiéleződésével hosszabb idő múlán fokozódik, ami lenyomja a cukor árát, holott a vasiparban a termelés megszorításával csökkenő kínálat megállítja az áresést, majd növeli az árakat, úgyhogy lassanként új egyensúlyi helyzet áll be a piacon. Ha valaki a szabad verseny korában gépmadártávtól lenézett a földre és azt látta, hogy központi irányítás nélkül a gazdák milliói maguktól szántanak, vetnek, aratnak, tengelyen, vasúton, vagy teherautón szállítják a gabonát, a gyárak ezreibe viszik a nyersanyagokat és hozzák onnan a késztermékeket, a belvárosokban vilamoszűgás és autótülkölés közepette az emberek nyüzsgő sokasága rohan egyik boltból és bankból a másikba, s izgatott ügynökök és alkuszok tolonganak a tőzsdére, elcsodálkozhatott azon, hogy ebben a bábeli zűrzavarban, a vevők és eladók millióinak anarchisztikus küzdelmében az önérdektől hajtott verseny gépezete az ár irányítójával egy „harci rendet“ tud teremteni. Ez a *harci rend* a verseny rendszere, a szabad gazdaság. Érthető tehát, hogy amikor a közgazdák szeméi előtt először feltárult ez a meglepő panoráma, azt hitték, hogy felfedezték a tökéletes világboldogító gépezetet, a nagyszerű természetes rendet, amelynek csupán mester-

séges akadályok állanak útjába. Csak le kell dönteni ezeket a korlátokat, és az emberiség magától halad a gazdasági fejlődés csimborasszója felé. Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui même: Engedjétek szabad folyást az emberi cselekedeteknek és a dolgoknak, magától megy a világ. Ment is sokszor teljes gőzzel, de sokszor keserves zökkenőkkel, és ahol zökkenő van, ott már közbelép a gazdaságpolitika.

4. A fogyasztás.

A *gazdasági fogyasztás* a javaknak szükségleteink kielégítésére való fordítása. Átvitt értelemben beszélünk *műszaki fogyasztásról* is, ez azonban már a termelés körébe vág. Amikor a malom a búzát lisztté őrli és a pék kenyeret süt belőle, az mind technikai fogyasztás: a nyersanyagoknak és félgyártmányoknak átalakítása a termelési folyamat során. De ha megesszük a kenyeret, az már végső, gazdasági fogyasztás.

A zárt házi gazdaságban a háztartás nemcsak a fogyasztásnak, hanem a termelésnek a szervezete is volt. A házi gazdaságot tehát a termelő és a fogyasztó személyi egyesülése jellemezte: amit a zárt egység tagjai maguk termeltek, azt maguk is fogyasztották el. A piaci gazdaság kifejlődésével azonban kettéhasadt a termelésnek és a fogyasztásnak a szervezete. A pénzgazdaságban a fogyasztásnak a *háztartás*, a termelésnek pedig a *vállalat* a szervezeti típusa. Ahol még ma is folyik némi termelés a háztartáson belül, ott még a naturálgazdaság tartja magát. Ez az östermelés körében ma is gyakori jelenség, nemcsak vidéken, hanem még a városokban is előfordul (pl. családi kert). A pénzgazdaságban azonban bennünket a háztartás elsősorban mint a fogyasztás szervezete érdekel. A szabadverseny rendszere mellett a

háztartásnak két faja jön leginkább figyelembe: a *magán- és a szövetkezeti háztartás*. Az individualizmusnak a magánháztartás a fogyasztási szervezete, s ennek uralkodó formája a családi háztartás. De a liberalizmus a szabad egyesülés elvével is megalkudott és így helytadott kiegészítésként a szövetkezeti háztartásnak is, amelynek az az előnye, hogy a fogyasztók élvezik a nagybani beszerzés előnyeit. A fogyasztási szövetkezet azonban már annak a jele, hogy a fogyasztók — legalább is egyes rétegeik — gyengéknek érzik magukat és egyesüléssel védekeznek, úgyhogy a szintiszta liberalizmus ösvét voltaképpen már az önkéntes szervezkedés, az éltség is áttöri. *A fogyasztás központosítását* egyébként még a szocializmus sem tűzte ki célul, hanem csak a kommunizmus írta ezt a jelszót is a zászlajára. A központosítás azonban a fogyasztás terén inkább csak a gyári kázinókban valósult meg. A gyakorlatban a kommunizmus is a termelés államosítására helyezi a súlyt.

A piaci gazdaságban a termelési, illetve kereseti tevékenység teremti elő a jövedelmet, amellyel a háztartás részére javakat lehet beszerezni a piacon. Míg a vállalatnak, ennek a jellegzetes kereseti gazdaságnak egész szervezete és működése a piacra irányul, addig a háztartási üzem be van ugyan kapcsolva a piacba, viszont a fogyasztási célok már belevágnak az egész életfilozófiába. A gazdaságmélet *fogyasztó homo oeconomicus*-át, amelyet a határhaszniskola formált ki, sok támadás érte. Pedig a közgazdák ezen az alapon csak abból indulnak ki, hogy az emberek észszerűen cselekszenek. Ezért nem szívelik a pszichológusok a közgazdákát. Ennek ellenére a gazdaságtudomány a racionális fogyasztó típusát tartja szem előtt, és nem emel igényt arra, hogy egyetemes bölcsélet is legyen; ennél fogva a

szükségletek rangsorát „mint gazdaságon kívüli adottságokat“ veszi figyelembe, rábízva az etikára és a társadalomtanra, hogy bírálja a fogyasztási szokásokat. Ezeket a külső szempontokat a gazdaságpolitikának kell közelebről mérlegelnie. Az elméleti közgazdaságtan tehát megelégszik azzal, hogy röviden megvilágítja a fukar, a fényűző és a pazarló fogyasztás lényegét, de átengedi a lélektannak, a gazdaságtörténetnek, a szociológiának és a szépirodalomnak, hogy részletesen ábrázolja ezeket a típusokat. Ilyenek az 1914 előtti dorbézoló magyar úr, ez a letűnt típus, amely filmjeinknek még ma is túlságosan kedvelt témája, s az amerikai filmek new england-i női, akik a fukar feleség és anyós félelmetes megtestesítői. A gazdaságelmélet azonban a maga részéről az átlagos, észszerűen cselekvő fogyasztóból, a takarékos fogyasztóból indul ki, aki, ha jövedelmi viszonyai megengedik, félreteszi jövedelmének egy részét, a másikat pedig józanul megosztja különböző szükségletei között. Jól tudjuk, hogy a fogyasztó távolról sem jár el mindig észszerűen, de a gazdaságilag haladott államokban mégis csak a racionális fogyasztó a legelterjedtebb típus. Minél alacsonyabb a civilizáció, annál szélesebb rétegeket tartanak hatalmukban a tömegpazarlás különböző fajai. Ilyen szerepet töltöttek be valaha nálunk is a tékozló lakodalmak és halotti torok, s Indiában még ma is gyakori eset, hogy a szegény földműves leánya számára olyan pazarló lakodalmi ünnepséget rendez, hogy lába alól kicsúszik a föld. Akinél azonban a társadalmi kitűnés vágya az észszerűtlenség határát súrolja, az csakhamar leszorul a piacról.

A liberalizmust *a fogyasztó szabadsága* jellemzi. Ezen nem azt értjük, hogy a gazdasági alanyok tettségük szerint fogyaszthatnak, mert erről az eszményi

állapotról, sajnos, csak a gazdasági eldorádó valóra válása esetén lehetne szó, hanem azt értjük, hogy a fogyasztó maga oszthatja be jövedelmét, ő döntheti el, hogy milyen javakat akar vásárolni. Nyilvánvaló, hogy a kisjövedelmű fogyasztó keze, feltéve, hogy józanul jár el, erősen meg van kötve, mert jövedelmét teljesen vagy legalább is nagyobbrészt az elsőrendű szükségleteknek, a táplálkozás, ruházkodás és lakás szükségleteinek kielégítésére kell felhasználnia. De még ez a korlátozott választási lehetőség is nagy előrehaladást jelent a rabszolgamunkával szemben, mert a rabszolga legelemibb szükségletei fedezését illetőleg is ura kénye-kedvének van kiszolgáltatva. Hogy a fogyasztó szabadsága milyen nagy dolog, azt háborús időkben érezzük igazán, amikor ezt a szabadságot még a kenyérfogyasztás terén is korlátozni kell, holott békés időkben nem egyszer még a koldus is megveti a darab kenyeret. A fogyasztás szabadsága egyértelmű azzal, hogy az állam — a szegénygondozástól eltekintve — nem avatkozik be a fogyasztásba, de ez mindössze annyit jelent, hogy a liberalizmus a társadalmi erők „szabad játékára“ bízva a fogyasztók választásának meghatározását. Ebben a játékban pedig a legtöbb ütköztetőnk a magánvállalkozóknak van, mert a szabad gazdaságban elsősorban ők irányítják a fogyasztókat. Ezt nevezzük a magunk részéről a fogyasztás liberális irányításának. Tagadhatatlan, hogy volenti non fit injuria: akarva nem lehet sérelmet szenvedni, és az is bizonyos, hogy a szabad verseny mellett a magánvállalkozók nem alkalmazhatnak kényszereszközöket, viszont nemcsak árleszállítással hódíthatják meg a fogyasztókat, hanem a meggyőzés eszközeivel is, különösen, ha ki tudják használni a fogyasztók természetadta gyengéit. Erre pedig annál is inkább alkalom nyílik, mert a vásárlóközönség legna-

gyobb része, amerikai becslés szerint 85%-a, a nők közül kerül ki. Nem hiába jegyezte meg Stuart Chase és Schlinck, hogy a fogyasztó gazdasági „nevelése“ főként a reklámszakma kezébe van letéve. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a divathóbort, főként a női ruházkodás terén, sokszor egyenesen elképesztő. Viszont a divatnak és az egész fogyasztásnak a szabályozása egy rendkívül kényes feladat. A beavatkozó könnyen kicsinyesnek tűnik fel és nevetségessé válik, s amellet a gazdasági alanyokat fogyasztási szabadságuk korlátozása érinti a legérzékenyebben. A 20-as éveknek egyik görög diktátora a rövid szoknyaviseletet eltiltotta, és előírta a legkisebb megengedett hosszúságot. De a görög nők túljártak az eszén: a mérő készülékekkel közeledő rendőr láttára egy gombnyomásra egy elmés gumiszervezet lejjebb csatolta a szoknyát, úgyhogy az intézkedés sikertelen maradt, s az egyébként is jelentéktelen diktátor már rég a feledés homályába merült, a görög nők pedig ma is olyan hosszúságú szoknyát viselnek, amilyent akarnak.

Caveat emptor: legyen résen a vevő, ez a liberalizmus jelszava, amely tulajdonképen azzal is számol, hogy a társadalmi kitűnés vágya, a hiúság és mi egyéb örök emberi tulajdonság. Tudja, hogy a fogyasztói szabadságnak megvannak a maga kinövései, de inkább eltűri ezeket, mintsem hogy a fogyasztás szabályozásának kétes fegyveréhez nyúljon. Ez a megállapítás persze csakis nyugodt időkbén helyálló.

Ezek szerint szabad verseny mellett a javaknak szükségletkielégítésre való alkalmassága, a hasznosság, teljesen alanyi (szubjektív). Erre való tekintettel javasolta a francia Gide, hogy jobb lenne hasznosság helyett kívánatosságról beszélni. A szabad gazdaságban ugyanis nem azt nézzük, hogy tárgyilagosan mennyi a fogyaszt-

tási javak használati értéke, ami különösen ott indokolt, ahol, mint a magasabbrendű szükségletek kielégítésénél, például könyvek, festmények, szobrok vásárlásánál, nem lehet a hasznosságot kalóriákban kifejezni. Ha tehát valamely gazdasági alany abban a hiszemben leledzik, hogy egy ártalmatlan kuruzslószer meggyógyítja, és értéket tulajdonít neki, ez ellen a gazdasági Couéismus ellen a hamisítatlan liberalizmus elvei alapján nem lehet kifogást emelni. De a liberalizmus ezért mégis csak fel tud hozni egy igen fontos tárgyilagos érvet a fogyasztó szabadsága mellett, még pedig azt, hogy a verseny rendszere mellett a fák nem nőhetnek az égig, a vállalkozók nem emelhetik indokolatlanul az árakat, mert ha emelkedik az ár valamelyik termelési ágban, csakhamar megjelennek a versenytársak és a kínálat növelésével az egyensúlyi szintre szorítják vissza az árat. Szabad verseny esetében a vállalkozók a lehető legjobban és a legtöbbet termelnek. Ezért nevezték el egyesek a szabad gazdaságot *a fogyasztók javára berendezett gazdaságnak*. Ha pedig a fogyasztónak gyengéi vannak, ezzel a liberalizmus nem sokat törődik, mert egyfelől az egyéni felelősség az elve, másfelől pedig erősen bízik az észszerűségben, legalább is az emberek többségének észszerűségében, és végső fokon minden demokrácia a többségi elven alapul.

A fogyasztót a verseny rendszere mellett az elméleti közgazdák a legjámborabb gazdasági alanyának, a fogyasztók kegyeiért versengő vállalkozók pedig a gazdasági élet királyának nevezik. A gazdaságelméletnek annyiban van igaza, hogy a fogyasztó — már csak a javak óriási számára és változatosságára való tekintettel sem lehet az egész vonalon szakember, úgyhogy az árúk tetemes részénél nem tudja előre megítélni a minőséget. De ennek a hibának a kiküszöböléséről a

verseny, ha nem is teljesen, de eléggé messzemenően gondoskodik, mert az az eladó, aki azt akarja, hogy állandó vevőköre legyen, nem fog könnyelműen visszaélni a fogyasztók hiányos árúismereteivel. A verseny nyomását a vállalkozók nyugodt korszakokban még fel lendülés idején is érzik, pangás idején pedig éppenséggel súlyosan nehezedik rájuk ez a nyomás. Ezért békés időkben az eladó udvarias, a vevő pedig alkudozó, szélsőséges, sokszor a kákán is csomót keres. Háborús árúhiány idején azonban fordul a kocka, s az eladó visszahadja a vevőnek a kölcsönt. Csakhogy a háborús nélkülözések közepette a társadalmi béke érdeke azt kívánja meg, hogy ilyenkor az eladó fegyelmezze magát. Az eladók udvariassági versenye, amelyet belátásos kereskedői szervezetek rendeznek, jellegzetesen háborús jelenség. Nyugodt időkben a verseny gépezete kikényszeríti az eladó előzékenységét. Ilyenkor beszélnek a fogyasztó szavazati jogáról, amelyért az eladó kortések törik magukat. Az Egyesült Államokban a reklám és a szervezett eladás becslés szerint döntően befolyásolja a fogyasztók vásárlásainak felerészét. A fogyasztó a maga gazdasági szavazati jogát nemcsak ciklusonként gyakorolja, mint politikai szavazati jogát, hanem minden egyes vásárlása alkalmából. Innen a mondás, hogy minden dollár egy szavazat. Az eladók nem is fukarkodnak az ígéretekkel, hogy megnyerjék a szavazó tetszését. Bármilyen valószínűtlennek is tűnik fel manapság, hogy a fogyasztó valaha ilyen kedvező helyzetben volt, még eljöhét az idő, amikor a háborús korlátozások részbeni leépítése után egy szabadabb, de józanul fékezett verseny rendszere mellett a fogyasztók piaci helyzete újból megerősödik.

5. A termelés és a kapitalizmus.

A gazdasági életnek két fő ága a fogyasztás és a termelés. De a fogyasztással olyanformán van a gazdálkodó ember, mint a hegyászó a csúccsal, amelyen egy pillanatra megpihen hosszú és fáradságos útja közben, — és ez az út a termelés. Javak előállításával a társadalom a javak mennyiségét igyekszik szaporítani, hogy minél több szükségletét minél jobban ki tudja elégíteni. Ezért bizvást elmondhatjuk, hogy a termelés eredményességének, *a termelékenységnek* a fokozása a gazdálkodás legfőbb önálló célja. A liberalizmus a javak mennyiségének növelését érti produktivitás alatt, — és ha tisztán gazdasági szempontból ez is az anyagi produktivitásnak a lényege, a valóságban a termelékenység minden államban, még a Kant—Humboldt-féle liberális jogállamban is részben immateriális kérdéssé lesz. Mert ha ez a bakter-állam, ahogy a szocialista Lassalle gúnyosan elnevezte a jogállamot, csak arra is szorítkozik, hogy befelé fenntartsa a rendet, kifelé pedig megvédje az államot az ellenségtől, már akkor is felmerül, hogy egyebet ne mondjunk, a rendészeti és hadügyi kiadásoknak a problémája, amely csakis gazdaság feletti alapon oldható meg. Tisztán gazdasági szempontból viszont addig nincsen szükség gazdaságpolitikára, amíg a verseny gépezete beválik. Ha azonban a gépezet hiányosan működik, akkor már legalább is gazdaságpolitikai javító munkálatokra van szükség, és minden beavatkozás, még a legenyhébb is, felveti az anyagi és nem anyagi termelékenység világnézeti kérdését. De mi még a smán működő gépezetet vizsgáljuk. Vegyük tehát először sorra a termelési tényezőket.

Ha a javak világát nézzük, *a termelésnek három tényezőre* van szüksége: *a természetre, a munkára és*

a termelési eszközökre. Két eredeti tényező van: a természet és a munka, s a kettő együtt szüli a harmadik, származékos termelési tényezőt, a termelési eszközt. A természet nem mint az élet fenntartására nélkülözhetetlen szabad javaknak, a levegőnek, a napfénynek az adományozója jön figyelembe, hanem mint a gazdasági javaknak, még pedig a föld termő erejének, a bányákban rejlő természeti kincseknek, a természeti erőknél (víz sodra, gáz, villamosság, stb.) a hordozója és a földrajzi fekvés meghatározója. — Ezen tényezők tulajdonságai közül a legnevezetesebb a föld csökkenő hozadékképessége, ami azt jelenti, hogy munkával és termelési eszközök befektetésével lehet ugyan egy darabig fokozni a föld hozadékképességét, de egy ponton túl nemcsak, hogy kisebb lesz a hozadék, hanem a végén már a munka és termelési eszközök költségei sem térülnek meg. Ha *Malthus* népesedésről szóló művének első kiadása (1798) nem is számolt kifejezetten a föld csökkenő hozadékképességével, viszont felállította azt a híres tételt, hogy a föld termékei csak számtani haladvány arányában növelhetők, holott az emberiség mértani haladvány arányában szaporodik, úgyhogy az élelmiszerek mennyisége és az emberiség biológiai szaporodási képessége között nincs meg az összhang, s ennek folytán túlnépesedés következik be, amelyet megelőző megelőzés híján a bűn, a nyomor és a háború pusztít el. *Malthus* annakidején joggal számolhatott az emberiség szaporodóképességének úgyszólván teljes érvényesülésével, s ennél fogva az erkölcsi önmegtartóztatást és a késői házasságot ajánlta orvosszerül. Ma már azonban a kultúrállamokban egyfelől mindinkább a népesség szaporodásának a hanyatlása, s így a népi-erő fenntartása és növelése okoz gondot, másfelől pedig a technikai haladás és racionalizálás erősen kitolta a

föld hozadéképessége csökkenésének a határát. Igaz, hogy ehhez sok békés munka és termelési eszköz kell, de életerős népek mindezt elő is tudják teremteni, s az sem szenved kétséget, hogy nyugodt világgazdasági helyzetben a létfenntartási szükségletek kielégítése biztosítható. De a kiküszöbölhetetlen nemzeti ellentétek folytán egyes államok túlnépesedése felveti a be- és kivándorlás és a gazdasági térhódítás nehéz kérdéseit. Malthus tana tehát örök emberi és nemzeti kérdésekre mutatott rá.

A másik eredeti termelési tényező *a munka*. Nem hiába idézik annyian a bibliai mondást, hogy az embernek verejtékező arccal kell kenyerét megennie. De ha a munka fáradságot is jelent, viszont fejlődése magának a gazdaságkultúrának a fejlődésével esik egybe. Minél elmaradottabb egy nép, annál inkább terhesnek érzi a munkát.

Fejlett gazdasági életben a munka területén két jelenség szembeszökő: a bérmunka rendszere és a nagyfokú munkamegosztás. A *bérmunkarendszert* szabad munkarendszernek is nevezték a liberális korszakban a rabszolgaság és a jobbágyság kötött rendszereivel szemben. A szabad jelző annyiban indokolt, hogy a liberalizmus döntötte le a rendiség korlátait, s ezzel intézményesen megnyitotta a társadalmi emelkedés lehetőségét a tehetségesek előtt, holott a kasztrendszer idején az egyik kasztból a másikba való felemelkedés csodával határos volt, a rendiség korában pedig még csak az egyház nyújtott a papi pályával intézményesen módot arra, hogy valaki a jobbágysorból kikerüljön, nemessé azonban a jobbágy csak egészen kivételesen, rendkívüli katonai erények révén lehetett. Nem lehet tehát eléggé felbecsülni a szabad pályaválasztás lehetőségét, amely oly sok tehetség érvényesülésének tört

utat, másfelől azonban azzal is tisztában kell lenni, hogy ez csak jogi értelemben vett szabadság, mert a szegényre nézve — és a leggazdagabb társadalmakban is legfeljebb a népességnek egytizede tekinthető gazdagnak, a megélhetés kényszere munkavállalási kényszert jelent. Viszont ez a munkavállalás szerződés alapján, anyagi ellenszolgáltatás — a munkásoknál bér, tisztviselőknél fizetés ellenében történik. A szabad bérmunkarendszer kétségkívül a legalkalmasabb a termelékenység fokozására, de hátrányai is igen nagyok.

Ami a *munkamegosztás* eredetét illeti, két felfogás áll itt egymással szemben: a Plátóé, amely az emberek veleszületett különböző hajlamaira és a Smith Ádámé, aki a cserére vezette vissza a munkamegosztást. Smithnek csupán annyiban van igaza, hogy nagyszabású munkamegosztás csak a cserével párhuzamosan alakulhat ki, de a munkamegosztás eredetére és lényegére Plato adott helyesebb magyarázatot. Hiszen a zárt házigazdaságban már ősidőktől kezdve végbement a nemek között a munkamegosztás: a nők végezték a háztartás körüli munkát és a földművelést, míg a férfi vadászott, halászott és harcolt. A munkamegosztás tehát nemcsak egy kikényszerített, hanem egyben egy természetes alkalmazkodási folyamat is. Mindenki azt a munkát vállalja, amelyre a fennálló választási lehetőségek korlátain belül a leginkább érez rátermettséget, De a munkamegosztás egyúttal együttműködést is jelent a különböző munkaelemeket végző munkások között. Az emberek egymásra vannak utalva, és kölcsönösen kicserélik termékeiket és szolgálataikat. A munkamegosztás a cserével karöltve társadalmisítja a termelést, ezzel szemben a fogyasztás a liberális rendben egyéni marad.

A munkamegosztásnak három főfaja van: a terü-

leti, foglalkozási és műszaki munkamegosztás. Hogy az Alföld a búza, a tokaji hegyvidék a bor, Brazília egyes államai a kávé termelésére alkalmasak és így tovább, az mind a területi (természeti) munkamegosztás körébe vág. A foglalkozási munkamegosztás a három fő foglalkozási (termelési) ágnek, az őstermelésnek, az iparnak és a kereskedelemnek a különválásával kezdődött, s az idők folyamán a foglalkozások számtalan fajának széthasadásával egy rendkívül bonyolult folyamattá vált. Míg a foglalkozások specializálódása üzemek között megy végbe, úgyhogy az egyes foglalkozásokat legalább egy, de rendszerint számos üzemen folytatják, addig a műszaki munkamegosztás egy üzemen belül történik, és abban áll, hogy egy-két, de legfeljebb néhány munkaelemet bíznak egy munkásra, aki ily módon nagy begyakorlottságra tesz szert. A technikai munkamegosztás a kisüzemekben is tért foglal, de igazi területe a nagyüzem. Ezért kezdődött a műszaki munkamegosztás diadalútja a gép feltalálásával. Hiszen a nagyipari fejlődés akkor indult meg igazán, amikor a nagy görög bölcselőnek, Aristotelesnek az álma valóra vált, s önműködő szerkezetek, gépek kezdtek dolgozni az emberek helyett. A technikai munkamegosztás tökéletesítése a munka észszerűsítése, racionalizálása is (Taylorizmus, Fordizmus, Bedauxizmus).

A műszaki munkamegosztás ma már nagyrészt a gép és az emberi munka alkalmazási arányának a kérdése. Mint minden haladásnak, az ember a technikai haladásnak is rabjává válik. Az emberiség nem egyszer lázadni próbált a gép uralma ellen. A liberalizmus első évtizedeinek túlkapasai és átmeneti nehézségei folytán, amikor a szövőgépek feltalálása az önálló takácsmesterek ezreit romlásba döntötte és gyári munka vállalására kényszerítette, felütötte fejét a gépronbo-

lás. Annak a gondolatvilágnak, amely a gépet ki akarja küszöbölteni, ma Gandhi a legjellegzetesebb képviselője. Ez az indiai népvezér azért hordja állandóan magával kézi rokkáját, hogy azzal is jelképezze: hadat üzent a géppel dolgozó külföldi textiliparnak. Ez a jelképes harc politikai szempontból jelentőséggel bírhat ugyan, de nem lehet tartós program. Mert az a nemzet, amely lerombolná a gépeket, amelynek nem lenne szakképzett gyáripari munkássága, a honvédelem legelemibb szükségleteit sem tudná fedezni. Önálló nemzetet ma már nem létezhet gyáripar nélkül, sőt ma már pusztán léte fenntartásáról sem tudna anélkül gondoskodni. Hiszen egymagának Európának a lakossága 187 millióról 400-ra szökkent fel a XIX. század folyamán. Ami pedig a földkerekség népességét illeti, az a rendelkezésre álló becslések szerint 1650 táján még csak 465 millió körül mozgott, 1800-ban 800 millió fölé, 1900-ban 1500 millió fölé emelkedett, 1938-ban pedig meghaladta a 2100 milliót. A géprombolás eszménye ma már elévültnek tekinthető. Pedig a technikai munkamegosztás tagadhatatlanul egyoldalúvá, lélekölővé is teheti a munkát. Egészen más típusú ember az ezermester kézműves, aki féltő gonddal kíséri végig egész termékének sorsát, holott a gyárimunkás a legtöbbször csak egy kis részletmunkát végez és nem érdekelheti olyan közelről az egész termelés és értékesítés folyamata. És a nagy gyárakban ezrével foglalkoztatott munkásokban felébredt a szolidaritás érzése, szervezkedni kezdtek, s a marxizmus hatása alatt gyakran állammá váltak az államokban. Ezeket a társadalomgazdasági hátrányokat azonban csak megfelelő szociál- és gazdaságpolitikával lehet ellensúlyozni, magát a gépet azonban nélkülözni már nem lehet.

A géppel pedig eljutottunk a harmadik termelési

tényezőhöz, mert a gép maga is *termelőeszköz*, épúgy, mint a fadarab, amellyel a gyökérasó népek kikaparják a földből táplálékukat; csakhogy a gép az összetett műszerek koronája, az önműködő szerkezet, amely az ember felügyelete alatt magától dolgozik. A gépnek két főfaja van: a *munka-* és az *erőgép* (motor). Előbbi az emberi munkát pótolja, utóbbi a munkagépeket tartja mozgásban. Akik a materiális tőkeelméletnek a hívei, azok *tőkének* tekintik a termelési eszközöket. De nem kevésbé tekintélyes számú híve van az immateriális tőkefelfogásnak is, amely lényegében termelésre fordított pénzt, illetve vagyont ért a tőkén. Minthogy a magunk részéről a nem anyagi tőkeelmélet alapjára helyezkedünk, a termelési eszközöktől nem nevezjük tőkének. Ezeknek az eszközöknek legfontosabb válfajai a forgó és az álló termelési eszközök. Az egyik már egy, a másik csak több termelési folyamat során változtatja meg állagát. Forgó termelési eszköz a nyersanyag és a félgyártmány, álló a gép, a gyári berendezés, a mezőgazdasági épületek, a közlekedési eszközök és így tovább.

A tőke fogalmával függ össze az egész modern gazdasági rendszernek, az úgynevezett kapitalizmusnak a kérdése is, hiszen a *kapitalizmus* magyarul annyit tesz, mint *tőkegazdaság*, és ennek a gazdaságnak vezető egyénisége a vállalkozó. A kapitalizmus fogalma azonban rendkívül egyoldalú, mert a három termelési tényező közül csak egyiket, a tőkét ragadja ki, és erről nevezi el az egész gazdasági rendet. Minden termelési tényezőnek akadnak rajongói vagy ellenlábasai. A fiziokratizmus a földművelés egyedüli termelékenységét hirdette, steril foglalkozásnak minősítve a kereskedelmet és az ipart. Ez a felfogás egyébként visszanyúlik az ókorra és a középkorra. Ezek a korszakok ugyanis

a kibontakozó pénzgazdaság erkölcsi veszélyeitől visszariadva, az őstermelésben látták az ősi erények egyetlen biztos talaját. A szocializmus legkülönbözőbb válfajai és a korporatív rendszerek viszont mind a munka rendszerének tekintik a maguk rendjét. A kapitalizmus tulajdonképpen egy harcos fogalom. Amikor a merkantilizmus kötött forgalmi gazdaságát a XVIII. század második felében a szabadforgalmi gazdaság váltotta fel, ezt az új rendszert keresztelték el a szocialisták megbélyegzőként kapitalizmusnak, és Marx nyomán a XIX. század második felében általánossá vált ez a kifejezés. A francia származású német professzor, a kapitalizmus nemrégiben elhunyt gazdaságtörténésze, Sombart századunk elején azután felvette az odabottt kesztyűt és elfogadta a kapitalizmus kitételét, de nem szégyenkezve, hanem büszkén, mert a modern tőkegazdasági rendszert az emberi elme egyik legnagyobb alkotásának tartotta. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy a gazdasági rendnek minden olyan elnevezése, amely a három termelési tényező közül csak egyre fekteti a súlyt, szükségszerűen egyoldalú. Ha egy Jéghegyre kitennénk — minden termelési eszköz nélkül — magas és alacsony kultúrfokon álló nemzetek különböző munkaképességű fiait, európaiakat, amerikaiakat, japánokat, négereket, bushmanokat és így tovább, a legkiválóbb munkások sem tudnák a mostoha természeti viszonyok közepette létüket pusztá kezükkel fenntartani. Azokból a rendszerekből, amelyek kizárólag a munkára helyezik a súlyt, többnyire hiányzik az alázat, a természettől való függés érzete, és ez jellemzi bizonyos fokig az úgynevezett kapitalizmust is, amely nem egyéb, mint a liberalis forgalmi gazdaság. Mert ha az anyagi értelemben vett tőke, a termelési eszközök, a természetnek és a munkának a közös gyümölcse is, a

kapitalizmus hívei még sem annyira a természetnek, mint inkább az emberi munkának tulajdonítják a tőke keletkezését. Amióta a technikai haladás fétise úrrá lett a lelkeken, az emberiség sokszor a természet feletti korlátlan uralom lehetőségével áltatja magát. Csak nagy elemi csapások és nagy háborúk juttatják időnként újból eszébe, hogy mennyire függ még mindig a természettől. A gép molochja ma már elbizakodottá tett csaknem minden társadalomgazdasági rendet, — és ne képzeljük, hogy csak a technika magas fejlődési fokán, csak a repülőgép és a rádió korában fajult el annyira a technikai csodavárás fanatizmusa. Már a gépkorszak elején megszédítette az emberiséget a technikai haladás lehetősége. Ez az anyagi fanatizmus, mint láttuk, teljesen úrrá lett az utopisztikus szocializmuson, és a liberalizmusra is rányomta a maga bélyegét a felvilágosodás materializmusa, de utóbbi irányzatot józansága legalább megóvta elérhetetlen ábrándképektől. A marxizmust és a bolsevizmust pedig a műszaki csodavárás az utopista szocialistákhoz hasonlóan ugyancsak hatalmába kerítette, hiszen a bolsevizmus is amerikai méretű kapitalizmust akar, csak hogy nem magántulajdoni, hanem köztulajdoni alapon.

Mindebből látható, hogy a kapitalizmus fogalma korántsem olyan egyszerű. A tőkegazdaság hétköznapi fogalma, amely a szocializmustól ered, tulajdonképpen magánkapitalizmust jelent. Ennek a gazdasági rendnek pedig két alkateleme van; az egyik pénzgazdasági: a nyereségvágyban megtestesülő kapitalista szellem, a másik reálgazdasági: a gép.

A szocializmusnak és a kommunizmusnak csak a kapitalista szellem ellen van kifogása: új embert szeretne teremteni, ami gyakorlatilag egyértelmű ezzel, hogy a gazdasági szabadság helyébe a legkíméletlenebb

terrorral az államosítást ülteti be. A gépet azonban ezek a rendszerek még magasabb piederstálra akarják helyezni. Ennélfogva a szocializmust és a kommunizmust egyaránt teljes államkapitalizmusnak is lehetne nevezni.

De a kapitalizmus két tiszta típusán, a *magán-* és az *államkapitalizmuson* kívül vannak *szintétikus rendszerek* is, amelyek megakarják fékezni és irányítani a magántulajdoni renden nyugvó gazdasági versenyt, de nem akarják kiirtani a gazdasági szabadságot. Idetartoznak az irányított békegazdaságok különböző fajai is.

A kapitalizmusnak ezen három változata közül a *szabad gazdaság* egybeesik a *magánkapitalizmussal*. A II. fejezetben elsősorban ezzel foglalkozunk. Egyedül ez a rendszer engedi szabadon érvényesülni az úgynevezett kapitalista szellemet. A termelés szervezete a piaci gazdaságban a vállalat, úgyhogy a vezető termelő munkát ebben a gazdaságban a vállalkozó végzi. Az angol klasszikus iskola a *vállalkozó lélektanát* tartotta szem előtt, míg a fogyasztó homo oeconomicus ideáltípusát a határhaszoniskola dolgozta ki a múlt század 70-es éveiben. Kétségtelen, hogy nemcsak a fogyasztó, hanem a termelő gazdasági ember is racionális típus, de a kettő azért lényegesen elüt egymástól. A fogyasztási céloknak csaknem végtelen nagy számánál fogva az „észszerű fogyasztó“ sokkalta elvontabb, szintelebbebb fogalom, mint az észszerű vállalkozó típusa, akit a nyereségvágy eleven ereje hajt. Persze az eszményi típust kétféleképpen lehet felfogni. Egy német közgazda felhossa azt a példát, hogy gyermekkorában egy állatorvos vendégszobájában az „eszményi ló“ feliratú festményt pillantotta meg, és messziről hirtelen azt képzelte, hogy egy nemes telivér képe fog elébe tárulni. De amikor közelebb lépett hozzá, meglepetve tapasztalta, hogy az ideális ló egy torzkép, amely minden el-

képzeltető állapotbetegséget egyesít magában. A vállalkozó ideáltípusával is ilyenformán vagyunk. Az egyik oldalon a liberalizmus arra hajlott, hogy a nyereségvágytól fűtött vállalkozóban a modern kapitalizmus nemes telivérjét lássa, aki a gazdasági haladás verseny pályáján egyik rekordot a másik után állítja fel, míg a másik oldalon a szocializmus a vállalkozót a nyereségvágy miatt az emberi gonoszság prototípusának tartja, és ki akarja írtani. Csakhogy az új, eszményi ember természetes úton sehogysem akar megszületni, s így a vörös terror gyárában rendelésre készül. Az a különös, hogy a gazdasági liberalizmus igen józanul ítélte meg a homo oeconomicus motívumát, de derülátó volt az önérdék társadalomgazdasági következményeire nézve; viszont minden beavatkozó rendszer, amely új gazdasági szellemet hirdet, alapjában véve elfogadja a liberális tételt az egyének önző gazdasági magatartására nézve, de veszélyesnek tartja az érdekharc társadalmi következményeit, és jön a világnézeti korbáccsal, hogy eltörölje a föld színéről a homo oeconomicus típusát, és helyébe egy új embert állítson, aki nem gazdasági indítóokok alapján hajlandó termelni. A történelem tapasztalatai azonban azt tanítják, hogy legfeljebb heroikus korszakokban lehet nem gazdasági motívumokkal nagy gazdasági teljesítményeket kiváltani. Alapjában véve a kötött rendszerek hallgatólagosan elismerik, hogy a homo oeconomicus az autonóm gazdasági ember, vagyis a jogállam keretei között gazdaságilag szabadon cselekvő ember, akit az önérdék vezérel, s akinek a magatartásából a verseny fakad, — mert ha nem ez lenne a helyzet, akkor miért volna szükség a beavatkozásra? A gazdasági embert tehát nem lehet egyszerűen azzal elintézni, hogy az egy képzelt lény. Az angol szociálpolitikai irány egyes hívei

azzal az indokolással nevezték el borzalmas tudomány-
nak a közgazdaságtant, hogy csak a nyereségvágyból
indul ki, figyelmen kívül hagyva, hogy az ember nem-
csak gazdasági életet folytat, hanem egyben családtag,
vallásos, társadalmi, nemzeti életet él és így tovább.
Pedig minden társadalomtudomány csak azzal kezd-
heti, hogy a maga sajátos szempontjából vizsgálja az
élet jelenségeit. A gazdasági ember szerkezetének jó-
gosultságát is csak az a kérdés tisztázhatja, hogy ez az
ember mennyiben felel meg a tapasztalatelviségnek.
Már most a tiszta ökonomia feltételezi, hogy minden
emberben megvan adva a gazdasági képesség, pedig
ha meg is van adva, akkor is különböző mértékben van
megadva. Ennek dacára a gazdaságelmélet nagyrészt
találónan indul ki az emberek észszerű gazdasági cse-
lekvéséből, mert a verseny gondoskodik arról, hogy
aki nem itti meg a kellő mértéket, az leszoruljon a
piacról. A homo oeconomicus a lét anyagi feltételeiért
küzdő ember, és az elméleti közgazdaságtan utalhat
arra, hogy ezt az embert a tipológia az utilitarizmus
eszményi típusának tartja. Más lapra tartozik, hogy
ez a típus mennyire van elterjedve. Ha erre nézve nem
is állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok, mégis
hivatkozhatunk *Sprangerre*, aki a hatalmi emberrel kap-
csolatban megállapítja, hogy „rendszerint beválik (a
politikusknak) az a számítása, hogy az emberek több-
sége a gazdasági tipushoz tartozik, — vagy legalábbis
annak vonásai határozottan kiütököznek rajta.“ A gaz-
dasági ember tehát messzemenően valóság. Lehet ezt a
tényt erkölcsi szempontból bírálni, és a gazdasági er-
kölcst az *utilitarizmussal* azonosítani, amelyet mint
eszközértéket az értékek rangsorában az utolsó hely
illeti meg, de maga a tény nem lehet vitás. Egyébként
az etika sem kifogásolja az önérdék érvényesülését

mindaddig, amíg magasabb értékeket nem sért. Már Smith ilyenszerű értelemben beszélt józan önzésről, amely nélkül egyfelől nincsen verseny, másfelől pedig a versenyben senki sem állhatja meg a helyét. Smith után az angol klasszikus iskola másik nagy mesterevel, Ricardóval a Bentham-féle utilitarizmus vert gyökeret a közgazdaságtanban. Bentham híres tétele szerint a legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága a legfőbb cél, amely egyszerűen akkor valósul meg, ha az egyének szabadon törekedhetnek haszonra. Ez egy merev individualista felfogás, amelyhez némi hedonisztikus vonás is tapad, bármennyire tiltakoznak is ez ellen az utilisták. Ők azonban meg vannak győződve arról, hogy az egyéni érdek szabad érvényesülése a verseny gépezetének működése folytán a társadalmi összhangot a legtokéletesebben megvalósítja, mert a termelést a lehető legmagasabb fokra emeli, és a fogyasztó érdekeit is a legnagyobb mértékben szolgálja. Ilymódon az a kérdés, hogy a magánérdek nem üt-közik-e bele a közérdekbe, Benthamnál és követőinél alig játszik szerepet. Ő látja ugyan, hogy a haszon utáni szabad törtetés csak a többség legnagyobb boldogságát biztosítja, de a többségi elv a demokrácia elve, és az elvégre is megnyugtató. Ezért nevezte el Sombart harmonistáknak a szabad verseny híveit, noha közülük szigorúan véve csak azok érdemlik meg ezt a jelzőt, akik vakon bíznak a verseny rendszerének üdvös hatásában. A verseny zászlóvivői pedig kétségkívül a magánvállalkozók. Ők a magánkapitalizmus dinamikus egyéniségei. Nem csoda, ha a vállalkozó lélektanával nemcsak a klasszikus közgazdasági iskola, hanem az ösztönpszichológia és a társadalomtan is sokat foglalkozott, még pedig nemcsak a *szerezési ösztönnel*, mint adott, gazdaságtörténelmi ténnyel, hanem

fejlődési folyamatával is. Valaha nem győzték elegendően hangsúlyozni, hogy a szerzési ösztön csak hosszú történelmi fejlődés eredménye, amely óriási előrehaladást jelent a nyers erőszakkal és a vad népek gyermekded pazarlásával szemben. A szerzési ösztönrel párhuzamosan fejlődött ki a *munkafegyelem* és a *takarékosság*, ezek az alapvető gazdasági erények. Akik azt a nézetet vallják, hogy az *indusztrializmussal* az emberi fejlődés a béke korszakába lépett, azok a szerzési ösztönrel szemben ezekre a gazdasági erényekre és a mérnökök, illetve feltalálók munkájára helyezik a súlyt. A béke azonban az imperializmus számára a teljes győzelmet jelenti. A szocializmus és a kommunizmus is csak addig sajátították ki a maguk számára az örök béke eszményét, amíg a szocializmus csak eszme volt, de nem valóság. Addig a kapitalista imperializmusra hártották az ódiomot a háborúkért, minthogyha a háború kapitalista találmány lenne, mintha nem előzte volna meg számlálatlan évezredekkel a modern kapitalizmus hordozóját, a gépet. De a szocialista *békeutópia*nak ködfátyola ma már ugyancsak szétfoslott, és mögötte kibontakozott a bolsevista imperializmus arculata. Egyik politikai és társadalomgazdasági rend sem sajátíthatja ki magának a béke eszméjét, mert nemcsak individualista verseny van, hanem kollektív verseny és nemzetek közötti versengés is, amelyet semmiféle társadalomgazdasági rend sem tud kizárni, mert nem gazdasági, hanem gazdaságfeletti probléma.

De nézzük az *egyéni* versenyt, mert a szabad gazdaság ennek a színtere. A vállalkozó a piaci gazdaságban pénzben számol. Bevételeinek és kiadásainak nemcsak egyensúlyban kell állniok egymással, hanem bevételi többletre, nyereségre is kell törekednie. Ma már etikai szempontból is csak a nyereség mérve, de

nem magának a nyereségnek a jogosultsága lehet vitás. Amikor az elméleti közgazdaságtan a szerzési ösztönben, mint az életösztön gazdasági megnyilvánulásában, vagy ha tetszik, a nyereségvágyban látja a vállalkozó fő motivumát, akkor itt is egy nagyon általános észszerűsített sémát állít fel: nem akar többet mondani annál, hogy a vállalkozónak nyereségre kell törekednie, ha nem akar csődbe jutni. Ezzel szemben a szabad verseny ellenlábasai az öncéllá vált, korlátlan nyereségvágyat tartják szem előtt, és egyszerűen ezzel azonosítják a kapitalista szellemet. Mit szólunk ehhez? Minthogy a kultúremler szükségletei úgyszólván végtelenek, minden emberi ösztönben megvan a hajlam arra, hogy öncéllá váljék, de különösen megvan a szerzési ösztönben, amely csaknem minden szükségletkielégítésnek közös eszközét: a pénzjövédelmet teremti elő. Még ha pénzünkkel minden elképzelhető szükségletünket is kielégíthetjük, akkor is marad a dinamikus gazdasági egyéniségeknél egy szükséglet, amelynek nincs határa, a gazdasági hatalmi vágy, amelyet a rómaiak szent pénzvágy: auri sacra fames néven ismertek. — A nyereség alapján véve a gazdasági siker lecsapódása. A siker elmélete először politikai volt és tudvalevően Machiavellitől eredt. Van azután a sikernek egy másik filozófiája is, és nem csoda, hogy ez az amerikai szellem terméke (William James), mert az Északamerikai Unió a vezető kapitalista állam, a gazdasági és a politikai hatalom között pedig bensőséges kapcsolatok állanak fenn. Igaz, hogy a siker filozófiája általános érvényre emel igényt, de színezete mégis csak anyagias, úgyhogy *gazdasági machiavellizmusnak* nevezhetnők. De a liberalizmusnak van egy nyomós érve a gazdasági machiavellizmus vádjával szemben, még pedig az, hogy a *verseny*

gépezete nem engedi meg, hogy az *önérdek* korlátlanul érvényesüljön, hanem nagyszerű összhangot terem; mert az egyéni érdek legjobb féke nem a bürokratikus ellenőrzés, hanem az érdekharc. A bürokrata a piacon csak kívülről gyakorolhat ellenőrzést, s az ő gazdasági léte nem forog kockán, ha az egyik gazdasági alannak a magánérdeke jobban érvényesül, mint a másiké. Ezzel szemben a versenytársnak létérdeke, hogy a másik ne kerekedjék felül, s ha az egyik versenytárs jobban megmarkolja a nyereség mézesmadzagát, nyomban megjelenik a másik, hogy kirántsa a kezéből. S ha a verseny érvényesül, akkor a helyzet egy állandó kötélhúzáshoz hasonlítható, amelyben hol az egyik, hol a másik fél húzza a rövidebbet, de maga a versenyzés állandóan folyik, még akkor is, ha néha ki is dől egyik-másik a kötélhúzóik közül. És ennek a szakadatlan harcnak nagyok az előnyei: a vállalkozókat megedzi, egyéni kezdeményezésüket és felelősségérzetüket ébrentartja és ilymódon a verseny nyomása a legnagyobb termelékenységet biztosítja; mert a vállalkozón keresztül ez a nyomás kisugárzik a munkásokra és a magántisztviselőkre is és őket — adott viszonyok között a legnagyobb teljesítményre készíti. Nincs az a közigazgatási ellenőrzés, amely olyan intézményesen biztosítani tudná a kiselejtezt, mint a verseny. A bürokratát személyi szempontok sokkalta inkább befolyásolhatják, mint a magánvállalkozót. A bürokrata jövedelmét közösségi, kényszerhatalmi alapon húzza. Az ő anyagi léte nem múlik közvetlenül a piac esélyein. Ezzel szemben a magánvállalkozó a piaci áralakulással áll vagy bukik, mert a magánvállalat, amely állandóan veszteséggel dolgozik, előbb-utóbb elvérzik a gazdasági csatatéren, s ha az állam minden rosszul menő vállalatot segíteni akar,

maga is a tönk szélére jut. A forgalmi gazdaság a magántulajdonon nyugszik, s mint minden intézménynek, a magántulajdonnak is megvannak az előnyei és a hátrányai. A magántulajdon rendje mellett a gazda szemé hízlalja a jószágot, s ha ez az elv milliányi kis gazdaságban érvényesül, akkor szociális szempontból is áldásosan érezteti hatását. A szabad gazdasági rendszer fénykorában az volt a jelszó, hogy a magántulajdon aranyat varázsol a homokból. Manapság már mindinkább megfélelkeznek erről, s csak a nagy magánvagyon kinövéseit tartják szem előtt. Pedig a józan közgazdának nem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy a magántulajdon intézménye nemcsak a gazdasági oligarchiának, s a nemzetközi proletáriátusnak a melegágya, hanem a családnak, a röghözkötöttségnek, a hazaszeretetnek a talpköve is lehet, tisztán gazdasági szempontból pedig a legalkalmasabb a termelékenység fokozására. De mindennek az a feltétele, hogy a verseny működjék is, a valóságban pedig a verseny legfeljebb megközelítően tökéletes, úgyhogy mindig számolni kell azzal, hogy a szerzési ösztön a vállalkozó magatartását csak a legáltalánosabb vonatkozásban ragadja meg. Ha egy kissé közelebbről megnézzük a homo oeconomicust, kiderül, hogy nem is olyan egyoldalú. A nyereség önmagában csak a gazdasági boldogulás módját jelöli ki a piaci gazdaságban, de hogy ez a cél milyen úton érhető el, az más kérdés. Az igazi vállalkozónak szervezőképesnek, leleményesnek, tetterősnek kell lennie, ezek a tulajdonságok pedig semminemű gazdasági rendszerben sem nélkülözhetők; viszont a verseny rendszere serkenti a leghathatósabban az egyéni vállalkozói kedvet. Mindezekhez a tulajdonságokhoz a hatalmi vágy járulhat és a vállalkozók között óriási egyéni különbségek is állanak fenn.

Amellett az egyes foglalkozási ágak természete is különböző mértékben követeli meg az egyes tulajdonságokat. A bankárnak és a kereskedőnek is van konzervatív és üzérkedő típusa, s mindkettőtől sok tekintetben elüt a jellegzetes nagyiparos. Külön fontos kérdés a kereskedelmi és üzemi vezetés egymáshoz való viszonya is. Sokan szigorúan el akarják határolni a mérnököt a vállalkozótól, és a mérnöknek tulajdonítják mindazt, ami jó és a vállalkozónak mindazt, ami rossz a gazdasági haladásban. Pedig a mérnök és a vállalkozó között nem egyszer szerencsés személyi egyesülés áll be. De ha hiányzik is ez a perszónálunió, ami még gyakoribb eset, akkor is az a helyzet, hogy a technika nem teheti feleslegessé a gazdaságot. A közgazdasági kérdésekben járatlan ember többnyire azonosítja a technikai haladást a gazdasági haladással, holt a technika egy cél tökéletes megvalósítására törekszik, míg a gazdálkodás az emberi célok sokasága között a költség elve alapján osztja meg az anyagi eszközöket. Ezért az amerikai technokrácia, a műszaki uralom mozgalma, amely a mérnökök vezetésével akarja az emberiség hajóját máról-holnapra a boldogság révébe juttatni, erősen utopisztikus színezetű. Szívesen elismerjük, hogy a nagy feltalálók a gazdasági haladás úttörői, de a vállalkozót azért feleslegessé nem tehetik, mert a közzgazda nem olyan egyoldalú, mint a mérnök. Kitűnik ez a légi közlekedés mai állásának a példájából. Ma még olyan költséges, vagyis annyira nem gazdaságos a légi személyszállítás, hogy a repülőgépjáratokat úgyszólván mindenütt állami hozzájárulások alapján, az adófizetők pénzéből tartják fenn. A jelen korban tehát még hihetetlen gazdasági erőpazarlást jelentene, ha a lényegesen olcsóbb közlekedési eszközöket, mint a vasutat és az automobilt nagy ará-

nyokban légi közlekedési eszközökkel akarnák helyettesíteni. Ez ma még a leggazdagabb államokat is romlásba döntené.

6. Takarékoság, hitel és a pénz vásárlóereje.

A takarékoság és a hitel között manapság már — rendkívüli időktől eltekintve — párhuzamosság áll fenn, régebben azonban nem ez volt az eset. A takarékoság a fogyasztás ellentéte. A jövedelem ugyanis kétféleképpen használható fel; *fogyasztásra* vagy *megetakari-
tásra*. Az első esetben a jelenről, a másodikban pedig a jövőről gondoskodunk. Minden józan ember számol azzal, hogy betegség vagy kedvezőtlen viszonyok munkaképességét csorbítják, öreg korára pedig munkaképessége csökken. A jövő bizonytalansága miatt, amely a biztonság mind divatosabbá váló jelszava dacára sohasem lesz teljesen kiküszöbölhető, a családról való gondoskodás a kis- és középfokú takarékoság leghatósabb indító oka. A nagy gazdasági alanyoknál azután a takarékoság végső fokon már a gazdasági hatalom eszközévé válik. A takarékoság minden esetben a fogyasztásról való lemondással kezdődik. De ez csak az első lépés, amely valaha naturálgazdasági viszonyok közepette még csak készletgyűjtést jelentett. A kincsgyűjtés volt azután az átmeneti takarékosági forma a naturál- és a pénzgazdaság között. A kezdetleges pénzgazdaságban pedig a pénzhalmozás lesz a *kincsgyűjtés* fő formája; ezért nevezik még ma is teaurálásnak a pénzhalmozást. Teaurálás esetén azonban a pénztőkék gyümölcsözetlenül hevernek. A hitel csak akkor fejlődik ki intézményesen, amikor kialakul a gyümölcsöző betétüzlet, és a bankok válnak a gazdasági élet tőkegyűjtő medencéivé. Világos, hogy itt a

gyakorlati élet pénztökékre gondol. A hitelintézetek a megtakarított és rájuk bízott pénztökékéért azért tudnak kamatot fizetni, mert a maguk részéről ezeket az idegen tőkéket gyümölcsözően kihelyezik: hiteleket nyújtanak. A modern gazdasági életben ilymódon a pénzhalmozás már csak kivételes jelenség, amely csupán válság és infláció idején észlelhető, amikor vagy a hitelszervezet, vagy a pénz vásárlóerejének állandósága iránt megrendül a bizalom. A teaurálásnak korszerű formája pedig nem a szalmazsák, a gyapjúharisnya vagy a ládafia, hanem a banktól bérelt páncélrekesz, a safe deposit, amely szó szerint biztonságos lejtétet jelent. A felhalmozott pénztökéket Amerikában a 30-as évek elején a világválság idején találóan pénzgazdasági mumiáknak nevezték el, mert ezek a tökéek a teaurálás tartamára a gazdasági élet számára elveztettek tekinthetők.

Régebben biztonságos helyeken, templomokban, a királyi várban, majd Angliában a XVII. században megbízható aranyműveseknél helyezték el a kincseket és a pénzt, amelyeket a letéti helyen díj ellenében őriztek meg, s természetben tartoztak visszaszolgáltatni. Ez a depositum regulare, amely különösen értékpapírleteknél ma is előfordul. A pénzleteknél azonban ma már a depositum irregulare a szabály, amelynél a bank a pénz helyettesíthetőségénél fogva nem ugyanazokat a pénzdarabokat, hanem csak azonos névértékű pénzeket kötelesek visszaszolgáltatni, úgyhogy az idegen tőkéket forgathatják a gazdasági életben.

A hitel persze a naturálgazdaságban is előfordult, amikor is a javaknak természetben való kölcsönadását jelentette, de átfogó jelentőségre csak a pénzgazdaságban tett szert, és ott is csak akkor, amikor a termelési hitel vált uralkodóvá. Régente a hitel csaknem ki-

zárólag fogyasztási hitel volt, és ez az oka annak, hogy a hitel és a kamat jelensége a filozófusok és vallásfilozófiai írók bírálatát kezdettől fogva kihívta maga ellen. A felháborodás teljesen jogos az uzsorással szemben, aki a gazdasági alanyok szorult helyzetét, vagy könnyelműségét kíméletlenül kiaknázza. A termelési hitelnél azonban már egészen más a helyzet. Itt nem a fogyasztó, a gazdasági élet legjámborabb alanya áll szemben a gazdasági élet legjártsabb alanyával, a vállalkozóval, hanem két gazdaságilag egyformán tapasztalt fél, két vállalkozó köt hitelszerződést. A termelési hitel az újabb gazdaságtörténeti kutatások szerint a középkorban a német városokban nagyobb szerepet játszott, mintsem azt eddig feltételezték, de ezek a kutatások sem tudták megdönteni azt a tényállást, hogy még a középkor vége felé is a fogyasztási hitel volt túlnyomó. A termelési hitel eredete mindenesetre régi, de csak a modern hitelszervezet kialakulásával vált döntő jelentőségűvé, amikor a hitelintézetek a kölcsöntökeket bekapcsolták a gazdasági élet körforgásába. Ezért szokás hangsúlyozni, hogy a megtakarítások táplálják a termelést.

A bankok tőkegyűjtő tevékenységükkel egyesítik a szétszórt tőkéket és kihelyezéseikkel (befektetéseikkel) a termelés rendelkezésére bocsátják.

A gyümölcsöző betétiüzleten kívül a másik legnevezetesebb passzív üzletág, amellyel a bankok idegen tőkére tesznek szert, az értékpapírkibocsátás, amelyre való tekintettel sokan egyenesen *értékpapírkapitalizmus*ról szeretnek beszélni. Az értékpapír-, főként a részvénykibocsátás tette lehetővé a kistőkék nagyarányú egyesítését oly nagy vállalatok létesítésére, amelyeknek a finanszírozása (tőkével való ellátása) meghaladta volna a legnagyobb magántőkések erejét is.

Igy jöttek létre az ipari forradalom nyomában a nagy közlekedési, ipari stb. vállalatok. A kapitalizmus fejlődésének tényezői közül a modern hitelszervezetet az ipari forradalmat közvetlenül követő rangsor illeti meg. Ezzel nyomult előre a készpénzt kímélő forgalom is. Jellemző, hogy az első klíringházat Londonban az 1770-es évek közepén, kevéssel a gőzgép feltalálása után állították fel.

Ezen a helyen kell megemlítenünk a pénz- és tőkepiacot, hiszen ezek a hitelek és állandó tőkerészesedések piacai. A kettő abban különbözik egymástól, hogy a pénzpiacon a rövidlejáratú hitelek és értékpapírok (kincstári jegyek, kincstári váltók stb.), a tőkepiacon pedig a hosszúlejáratú hitelek és értékpapírok kerülnek forgalomba. A tőkepiac a következő nevezetesebb részpiacokra tagozódik: a hosszúlejáratú hitelek, a szilárd (fix) kamatozású értékpapírok és a részvények piacára.

Ha a hitel kedvez is a nagy vállalatoknak, viszont bizonyos demokratikus vonás sem tagadható meg tőle: lehetővé teszi, hogy vállalkozói képességgel megáldott vagyontalan gazdasági alanyok is vállalkozói tevékenységet fejtsenek ki. Ez gyakori eset a nagy társas vállalatoknál, ahol sok eredetileg vagyontalan tisztviselő emelkedett vezető állásba. A verseny nyomása kényszeríti a nagytőkéseket, hogy a vállalkozói tevékenységet megosszák olyanokkal, sőt sokszor teljesen átengedjék olyanoknak, akik azt megfelelően el is tudják végezni. Még így sincs biztosítva a gazdasági oligarchia állandósága. Sok igazság van abban az amerikai mondásban, hogy három nemzedék telik el a munkás-zubbonytól a munkászubbonyig, más szóval a milliárdosok dicsősége sem tart örökké. Ez minden arisztokrácia sorsa. A rendiség korában a születési arisztokrácia kül- és beháborúk folytán úgyszólván teljesen

kicszerélődött a századok folyamán. A gazdasági oligarchákat pedig sokszor teljesen elsöprik a konjunktúra-mozgalmak, vagy az utódok gazdasági tehetségének a hiánya.

A pénz és a hitel között szoros összefüggés áll fenn, hiszen a pénzt a jegybankok végső fokon rendszerint hitel útján hozzák forgalomba. A helyes pénz- és hitelpolitika tehát csak együttesen biztosíthatja a pénz vásárlóerejének állandóságát, amelynek tényezőit az amerikai Irving Fisher által felállított forgalmi egyenlet jelképezi a legvilágosabban. Ez az egyenlet a már ismertett kezdetleges mennyiségi elméletnek a továbbfejlesztése. Míg ugyanis a mennyiségi elmélet régebben csak a készpénz mennyiségével számolt, addig ma már a hitelpénz mennyiségét és a pénz forgási sebességét is figyelembe veszi a pénzelmélet. A forgalmi egyenlet a következőképpen szól:

$$M \times S + M_h \times S_h = \bar{A} \times V_m$$

M = a készpénz mennyisége,

M_h = a hitelpénz mennyisége,

$\bar{A}$ = az általános árszínvonal,

S = a készpénz forgási sebessége,

S_h = a hitelpénz forgási sebessége,

V_m = a vásárolt mennyiség.

A készpénz mennyiségére nézve a jegybankok mérlegeiben a jegyforgalom tétele és a váltópénzforgalomra vonatkozó állami kimutatások adnak tájékoztatást. A hitelpénz mennyisége alatt a jegybankok és a magánbankok giró-, illetve folyószámláinak avagy csekk-számláinak állagát értjük. A készpénz forgási sebességét az egyik javasolt módszer szerint becslésszerűen úgy ragadhatjuk meg, hogy a gazdasági alanyok átlagos

készpénzkészletével elosztjuk a jövedelmüket. Ha valakinek 2400.— P az évi jövedelme és átlag 100.— P-t tart magánál, akár pénztárcájában, akár a ládafiában, úgyhogy 100.— P nem forog (vagyis forgási sebessége nulla), akkor az évi forgási sebesség $\frac{2400}{100}$ vagyis 24.

A hitelpénz forgási sebességét pedig úgy foghatjuk meg, hogy a bankszámlákon egy meghatározott időszakban lebonyolított forgalmat elosztjuk a bankszámlák átlagos állagával. A pénz forgási sebességére nézve inkább csak a viszonylagos változásokat feltüntető indexszámok állanak rendelkezésre. Az egyenlet jobboldalának első tagja az általános árszínvonal, vagyis az összes áraknak az átlaga. Az összes forgalomba kerülő javaknak és szolgáltatásoknak a száma légió, úgyhogy az általános árszínvonal csak egy matematikai jelkép, de mint ilyen jelentős. A vásárolt mennyiség viszont a pénz által forgatott valamennyi árúnak a mennyisége, mégpedig feltevés szerint az egy év alatt forgalmazott mennyiség. Ilymódon az egyenlet baloldala a pénz világát, a jobboldalon pedig V_m a javak világát képviseli, mert a forgalmazott javak a termelésből erednek. Már most a forgalmi egyenlet nem fejezi ki közvetlenül a pénz vásárló erejét, de azt levezethetjük belőle, mert a pénz vásárlóereje matematikailag az általános árszínvonalnak a viszonyos, azaz fordított értéke, úgyhogy — ha a pénz vásárlóerejét P_v -vel jelöljük —

$$P_v = \frac{1}{A}.$$

Ebből következik, hogy

$$P_v = \frac{V_m}{M \times S + M_h \times S_h}$$

Ezek szerint a pénz vásárlóereje egyenes arányban áll

a vásárolt mennyiséggel, ellenben fordított arányban áll a pénz mennyiségével és forgási sebességével.

Mindenek előtt az a tétel igényel magyarázatot, hogy a pénz vásárlóereje az általános árszínvonalal fordított arányban áll. Ezt a tételt a gyakorlati életből minden fogyasztó jól ismeri. Minél magasabbak az árak, annál kevesebbet ér a pénz, viszont minél alacsonyabbak az árak, annál többet ér. Kitűnik ez abból az egyszerű megfontolásból, hogy ha tegyük fel, a cipő ára 50-ről 100 P-re, a férfiruha ára 200-ról 400 P-re emelkedik és így tovább, akkor a pénz vásárlóereje felényire süllyed, ha ellenben az árak az egész vonalon 50%-kal esnek, vásárlóereje megkétszereződik. A helyzet azért bonyolult, mert az árrendszer sok ezernyi árból tevődik össze, úgyhogy az árrendszert megtestesítő általános árszint matematikai jelképe gyakorlatilag nem használható. Ennélfogva a pénz értékét jellegzetes indexszámokkal szokás mérni. Ilyenek a nagykereskedelmi árak és a megélhetési költségek jelzőszámai. Az indexszámokkal az árak átlaga egy alapévre vonatkoztatva rendszerint 100-al vétetik egyenlőnek. Ha az index például 100-ról 150-re emelkedik, ez az árak 50%-os emelkedését és a pénz vásárlóerejének $\frac{(100 \times 100)}{150}$ egyharmaddal való esését jelenti. A pénz vásárlóereje tehát akkor állandó, ha az árak változatlanok, viszont a pénz oldaláról eredő áremelkedés inflációt, a pénz oldaláról eredő áresés pedig deflációt jelent. Fisher szellemes hasonlata szerint a vásárlóerejében ingadozó pénz egyes indiántörzsek kezdetleges hossz mértékére emlékeztet. Ezek a törzsek ugyanis nem ismerték még sem a yardot, sem a métert, hanem a mindenkori törzsfőnök derekőve volt a hosszúság mértékegysége. Ha kővér volt a törzsfőnök, kitágult a mértékegység, ha pedig sovány

rézború ült a törzsfőnöki székben, megrövidült. A hasonlatot tovább fűzve, azt mondhatnók, hogy a pénzpolitikai derékszíjat infláció idején kijebb, defláció idején pedig beljebb csatoljuk. Az inflációt magyarul túlzott pénzszaporításnak, másszóval pénzrontásnak, vagy pénzhígításnak, illetve Hegedüs Loránt szemléltető kifejezésével élve pénzpuffadásnak nevezhetjük, míg a defláció magyarul pénzsűritésnek mondható. Nyilvánvaló, hogy a pénzhígítást a pénz mennyiségének vagy forgási sebességének, avagy mind a kettőnek az emelkedése, a pénzsűritést pedig ellenkezőleg ezeknek a csökkenése idézi fel. A forgalmi egyenletből azonban kitűnik, hogy az áremelkedés és az áresés nemcsak a pénz oldaláról jöhet, hanem az árú oldaláról is, ezek az árváltozások pedig már nem tekinthetők sem pénzhígításnak, sem pénzsűritésnek. Ha például az árúkinálat csökken rossz búza világtermés esetén, az épp úgy áremelkedést okoz, mint a túlzott pénzszaporítás, viszont ha a búza mennyisége növekszik egy bőséges világtermés következtében, az épp úgy áresést válthat ki, mint a defláció. A pénz stabilitása, vagyis vásárlóerejének állandósága a gazdasági élet hullámmozgásainak és a valutapolitikának egyik fontos kérdése.

7. A jövedelemeloszlási harc.

Minden ország csak a *nemzeti termelés* eredményéből tarthatja fenn magát, úgyhogy a jövedelemeloszlási harc lényege a nemzeti termelés hozadéka feletti osztozkodás. Meg kell azonban különböztetnünk nyers és tiszta *nemzeti jövedelmet*. Az első a nemzeti termelés évi nyers hozadékával, a második annak tiszta hozadékával esik egybe; utóbbit pedig úgy kapjuk meg, hogy a nyers hozadékból levonjuk a termelési költségeket, ame-

lyeket reál- vagy pénzköltségek gyanánt foghatunk fel. A termelés folyamán a munkás és a föld termőereje kimerül, a termelési eszközök pedig felhasználódnak vagy kopnak. Az emberi munkaképességet fogyasztással, a föld termőerejét munka és termelési eszközök bevetésével kell fenntartani, a termelési eszközöket pedig fel kell újítani: ezek a reálköltségek. Pénzgazdasági szempontból ezeknek a költségeknek — legalább is egyensúlyi helyzetben — megfelel a munkabér, a földjáradék és a tőkeamat. A nemzeti jövedelem a piaci gazdaságban, mint minden fejlett gazdaságban, egy erősen elvont fogalom, mert a nemzet nem egy egységes gazdasági alany, úgyhogy a nemzeti jövedelem az egyes magánjövödelmeknek és a közjövödelmeknek az összessége.

A nemzeti jövedelemhez hasonlóan az egyéni jövedelmeknél is nyers és tiszta jövedelemről beszélhetünk. Az egyéni jövedelem egy kereseti tevékenységből eredő, többé-kevésbé rendszeresen visszatérő vagyonszaport. A kereset minden jövedelemszerző tevékenységet felölel, tehát nemcsak azt, amely közvetlen kapcsolatban áll a termeléssel, hanem azt is, amely nincs közvetlen kapcsolatban vele (szabadfoglalkozásúak, köztisztviselők stb. jövedelme). Az egyéni jövedelmeknek ez a meghatározása a pénzgazdaság testére van szabva, mert manapság valóban a *pénzjövedelem* a leggyakoribb. A *természetbeni jövedelem* (lakás, tüzelőanyagjárandóság, aratórész stb.) már inkább csak a mezőgazdaság és a bányászat körében játszik még szerepet.

A *jövödelmek gazdaságiak*, amennyiben közvetlenül az anyagi termelésből fakadnak és származékosak, ha nem közvetlenül onnan erednek. A *négy fő jövedelmi ág*, a *vállalkozói nyereség*, a *földjáradék*, a *tőkeamat* és a *munkabér*. A *származékos jövedelem* legtisztább faja a *jótekonyságból* eredő jövedelem (koldús jövedel-

me) és a munkanélküli segély, de nem a munkanélküli-ség esetére szóló társadalombiztosítás alapján húzott járulék, mert a biztosított erre rendszerint díjfizetéssel szerzi meg az igényt. De a származékos jövedelmek közé tartozik a szabadfoglalkozásúak (orvos, ügyvéd, tőzsdeüzér stb.) jövedelme, a közjogi járadék (adó és a közületek egyéb közjogi bevételei), valamint a köztisztviselői fizetés is. A származékos jövedelem kérdése kényes, mert a termelékenység világnézeti problémáját veti fel. Így az állam gazdaságpolitikája belevág a produktivitásba. Ugyanez áll a szociálpolitikára is, amely védi a munkást és így hozzájárul a nemzeti munkaerő fenntartásához. Az orvos szintén az emberi egészség helyreállítására és megőrzésére törekszik. Minthogy nem tudjuk teljesen szétválasztani a szellemet és az anyagot, a gazdasági élet terén is csak viszonylagos értékű mindent megkülönböztetés, amely az anyagi és nem anyagi vonatkozásokat akarja elhatárolni.

Szabatosabb a *tulajdoni* (fundált) és a *munkajövedelem* (nem fundált jövedelem) fogalma. A gazdasági jövedelmi ágak közül tulajdonból ered a földjáradék és a tőkekamat, munkából a munkabér és a vállalkozói nyereség. A földbirtokosok és a pénztőkések bérbé adják a földet, illetve kölcsönadják a pénztőkét, amellyel mindenféle termelési tényező megszerezhető. A termelési tényezőknek ezen átengedéséért húzzák a földjáradékot, illetve a tőkekamatot. A magántulajdon intézményének ismertetett előnyei: termelést serkentő, család- és nemzeteterősítő hatása teszik indokoltá ezeket a jövedelmi ágakat, amelyeket a köztulajdoni rend a vállalkozói nyereséggel együtt elvileg elvet. Pedig a vállalkozói nyereség éppúgy munkából származik, mint a munkabér, ha más is a természeté, s ha a vállalkozó, a tőkés és a földbirtokos között gyakoribb is a személyi egyesülés.

A marxizmus legnagyobb egyoldalúsága az, hogy a *vállalkozó szellemi munkája* felett minden más szellemi munkával együtt propagandisztikus célzattal személt huny, és egyedül a testi munka termelékenységét ismeri el. Ez annál is inkább elhibázott dolog, mert a testi és szellemi munka határai amúgy is egybe folynak, hiszen a legegyszerűbb munkás teljesítményében is van valami szellemi vonás. A napszámosnak is észszerűen kell beosztania a maga munkáját, a gyári munkás pedig, aki egy bonyolult gépre felügyel, éppenséggel szellemi munkát is végez. Minthogy a magánvállalkozó szervezi meg a termelést a piaci gazdaságban, kezdjük az ő jövedelmével, a nyereséggel, a gazdasági jövedelmi ágak tárgyalását. Az árelméletben megismertünk a fogyasztási javak piacával. A jövedelemeloszlás fejezetében immár szemügyre kell venni a termelési javak piacát is. Míg a fogyasztási javak piacán a kereslet oldalán a fogyasztók, a kínálat oldalán pedig a termelők állnak, addig a termelési javak piacán a kereslet frontján a vállalkozók, a kínálatán pedig a termelési tényezők tulajdonosai: a munkások, a földbirtokosok és a pénztőkésék vonulnak fel. A vállalkozók a termelési javak piacán szerzik meg a termelési tényezőket: munkabérért a munkát, földjradékért a földhasználatot és kamatért a pénztőkét. Ilymódon adódnak a vállalkozó pénzköltségei, de bevételekre is szert kell tennie, ezt pedig úgy éri el, hogy az általa előállított javakat a fogyasztási javak piacán (p. o. a cukorgyár), vagy a termelési javaknak egy másik piacán (p. o. a gépgyár) adja el. A *vállalkozó* tehát két piac között áll és nem szorul magyarázatra, hogy csak akkor tud boldogulni, ha drágábban ad el, mint ahogy vásárol. Ezek szerint a két piac közötti árkülönbsözeteken múlik a vállalkozó sorsa. Ezért nevezhetjük a vállalkozó jövedel-

mét különbözeti járadéknak, azaz árkülönbözetekből eredő jövedelemnek. Ha t. i. bevételei meghaladják kiadásait, nyereségre tesz szert, ez a vállalkozói jövedelem, míg ellenkező esetben, ha kiadásai nagyobbak, mint bevételei, negatív jövedelemmel, veszteséggel dolgozik. A harmadik lehetőség pedig, nevezetesen, hogy a bevételek éppen fedezzék a kiadásokat, inkább csak elméleti határeset.

Ha a vállalkozó és a tőkés között nem egyszer személyi egyesülés is áll fenn, a gazdasági alanynak ez a két minősége különböző, s ezért a kettő más lapra tartozik. A vállalkozó a gazdasági élet legmozgékonyabb egyénisége. Ezért a vállalkozói nyereség legbőségesebb forrásai a *verseny* dinamikus *súrlódásai* (frikciói), illetve maga a *gazdasági haladás*. A súrlódások olyanok a gazdasági életben, mint a soffőr számára az automobil nekilendítése, a gazdasági haladás pedig olyan, mint amikor a géperejű jármű már erőteljesen száguld. Ami a nyereség felső határát illeti, a verseny csak bizonyos kiegyenlítődési irányzatot biztosít: megátolja, hogy a nyereség túl magasra nőjön, amint arról már volt szó. A nyereség felső határáról ennél többet nem lehet mondani, alsó határáról pedig csak annyi állapítható meg, hogy huzamosabb ideig veszteséggel egy vállalkozó sem dolgozhat. A veszteség pedig igen gyakori jelenség. A vállalkozó viseli a gazdasági életben a legtöbb oldalú kockázatot, *Jövedelmi kockázatot* a forgalmi gazdaságban a termelés körében persze minden gazdasági alany visel, csak annak mérvé és természete különböző. Munkanélküliség idején a munkás és a tisztviselő elveszítheti keresetét, a jövedelmi kockázaton kívül azonban igazi *vagyoni kockázatot* csak két gazdasági alany visel: a vállalkozó és a tőkés. A vállalkozó nemcsak visszafizetni tartozik a

kölcsöntökét, hanem előlegezi is a termelés költségeit, előre kifizeti a munkabért, a földjáradékot és a tőkekamatot, s a piac esélyeitől függ, hogy az eladási árból megtérülnek-e a termelési költségek. Az *anyagi felöltségnek ez a teljessége* a verseny lendítő erejének alapvető jogi feltétele. A magántulajdoni rend előnye a gazdasági küzdelem terén itt nyilvánul meg a leg-határozottabban.

A földjáradéknak, a tőkekamatnak és a munkabérnek a magassága a vállalkozó határjövödelmezőségétől függ, mert utóbbi semmiesetre sem hajlandó többet fizetni a termelési tényezőkért, mint amekkora jelentőséget tulajdonít nekik pénzgazdasági boldogulása, a nyereség szempontjából.

A *földjáradékot* illetőleg ki kell emelnünk, hogy annak több faja van. Szoros értelemben a földjáradék mezőgazdasági járadék, tágabb értelemben magában foglalja a *bánya-*, az *erdőgazdasági* és a *helyzetjáradékot* is. A mezőgazdasági járadék nemcsak *különbözeti járadék* (Ricardo), amely a földek különböző minőségéből ered, hanem *tulajdoni* (abszolút) *járadék* is, mert világos, hogy a földtulajdonos a földnek, mint korlátolt mennyiségű gazdasági jószágnak a használatát csakis haszonbér ellenében hajlandó termelési célokra átengedni. A föld csökkenő hozadéképességének törvényéből és a Malthus-féle törvényből sokan azt a következtetést vonják le, hogy a földjáradék évszazados irányzata emelkedő. Ha ugyanis az emberiség szaporodása folytán a földtermékek iránti kereslet nő, ezek a termékek viszont csak csökkenő arányban állíthatók elő, nyilvánvaló, hogy az ártörvények értelmében a földtermékek árának és ezzel a földjáradék irányzatának emelkedőnek kell lennie. Ezt a tételt azon-

ban csak mindazokkal a fenntartásokkal fogadhatjuk el, amelyekkel a Malthus-féle népesedési tannal szemben élünk. Egyfelől ugyanis az emberiség biológiai szaporodási képessége ma már korántsem érvényesül korlátlanul, másfelől pedig a technikai haladás erősen kitolhatja a föld csökkenő hozadéképességének a határát. De hogy ennek a határvonalnak a meghosszabbítása meddig terjedhet, az egy konkrét kérdés, amelyről pompásan lehet vitatkozni, de elvileg eldönteni nem lehet. Sokan azt hiszik, hogy mivel a műszaki haladás később érvényesült a mezőgazdasági termelés terén, itt a közeljövőben egy olyanféle gazdasági forradalomra számíthatunk, mint amilyen annak idején az ipar területén lezajlott. Ez azonban bizonytalan jóslásnál többnek nem tekinthető. Annyi bizonyos, hogy a városiasodás folytán a városi *telekjáradék* irányzata emelkedik a legerőteljesebben, ami fontos gazdaságpolitikai és pénzügyi intézkedéseket vont maga után. A mezőgazdasági járadék elméletén kívül különösen a *helyzetjáradék* elmélete vált nevezetessé *Thünen* termelési körei révén. Ő elszigetelt államban abból az érdekes feltevésből indul ki, hogy egyetlen nagy fogyasztási központ van: egy nagy város. E körül helyezkednek el a termelési körök, a tengelyen való szállítás költségei és a termékek szállítóképessége szerint. Az első termelési kör a szabad gazdálkodás (kertgazdaság stb.), a második az erdőgazdaság, a harmadik a gabonatermelés három alkörrel, a negyedik az állattenyésztés, az utolsó pedig a vadászat köre. *Thünen* elméletét elsősorban *gr. Teleki Pál* fejlesztette tovább. Az egyetlen város helyébe ugyanis egyes államok (Anglia), majd egyes földrészek ipari területei (pl. Nyugat- és Középeurópa) léptek nagy fogyasztó centrumok gyanánt. A termelési körök e szerint immár világgazdasági vi-

szonylatban bontakoznak ki, de ez a folyamat is belátható időn belül be fog fejeződni.

A földjáraadékon kívül a másik tulajdoni jövedelem a *tőkekamat*. Amit a bölcselőknek és a vallásietikai írónak a fogyasztási hitel ellen táplált jogos felháborodásáról mondtunk, az érvényes a kamatra is, mert a kamat nem egyéb, mint a pénzkölcsön ára. De amilyen mértékben az uzsora jellegű fogyasztási hitel helyébe a termelési hitel lépett, ugyanolyan mértékben estek el a kamat ellen felhozott aggályok is. Az ingyen hitel, amelynek eszméjét annakidején Proudhon oly nagy hévvel indította útnak, a szocializmus rendszere mellett is közgazdasági lehetetlenség, mert a pénztőke összegyűjtése és kihelyezése költségekbe kerül — a kockázattól eltekintve. Szociálista vagy kommunista rendszer mellett is vannak bankok, csak hogy állami bankok, ezeknek azonban éppúgy vannak dologi és személyi kiadásai, mint a magánbankoknak. A főkülönbség az, hogy ezen rendszerek mellett a banktisztviselők és munkások nem magán-, hanem állami alkalmazottak. A bankoknak azért kell magasabb kamatot szedniök hitelleik (aktívák) után a követel oldalán, mint az idegen tőkék (passzívák) után a tartozik oldalán, mert különben nem tudják fedezni személyi és dologi kiadásukat sem. És ne képzeljük, hogy az állami bankok mindig megelégszenek költségeik fedezésével, mert ezek is igen gyakran nyereségre tesznek szert, ha másért nem, hát azért, hogy növeljék az állam bevételeit.

A piaci gazdaságban a kamatnak, mint minden árnak, az a fő szerepe, hogy egyensúlyba hozza a keresletet és a kínálatot. Jól tudjuk, hogy a kereslet oldalán ebben az esetben a vállalkozók, a kínálat oldalán pedig a tőkésék foglalnak helyet; a kamatot pedig a piaci gépezet olyan szintre törekszik emelni, hogy minden

pénztökét kölcsön lehessen adni. A kamat költségtétel a vállalkozó számára, s ennél fogva csak akkor vesz fel kölcsönt, ha ezt jövedelmezőségi számítása alapján érdemesnek tartja. Ilymódon a kamat a szabad gazdaságban észszerűen szétosztja a tőkéket az egyes termelési ágak között. A vállalkozók versengnek a pénztökéért. Közülük a legmagasabb kamatot az tudja fizetni, akinek a nyereségkilátásai a legkecsegtetőbbek, mert a vevők a legnagyobb keresletet fejtik ki termékei iránt. Szinte fölösleges megjegyeznünk, hogy a kamat nyugodt időkben is legfeljebb megközelítően tudja ezt a funkcióját kifejezni.

A kamatnak rendkívül sokféle faja van, mert ahányféle a hitel, annyiféle a kamat. Igen fontos a hosszú és rövid lejáratú kamatmozgalmak megkülönböztetése. Az egyik a konjunktúramozgalmakra, a másik az évszázados irányzatra jellemző. A konjunktúra hanyatló szakában, a pangás idején azért alacsonyabb a kamat, mert a vállalkozói kedv hiánya folytán csökken a pénztőke iránti kereslet, míg fellendülés és a válság idején a kereslet növekedése folytán a kamat emelkedik. A tőkekamat évszázados irányzata hanyatló, mert a reáltőkének kisebb mértékben csökkenő a hozadékképessége mint a földé, s ilymódon a tőkekinálat viszonylag növekszik. Ezt a hanyatló vonalat azonban megszakítják a nagy háborúk, amelyek a reáltőke pusztulásával annak kínálatát csorbítják, s emellett bizonyos fokig a népesség szaporodása is emeli a kamatot, — a tőkekereslet velejáró növekedése folytán. Mindenesetre a tőkekamat évszázados hanyatló irányzata mellett szól az a tény, hogy gazdagabb államokban, amelyek régibb vagy békésebb gazdasági fejlődésre tekinthetnek vissza, az alacsonyabb kamat annak a jele, hogy ezekben az államokban bőségesebb a tőkekinálat és egyben az új bel-

földi vállalkozási lehetőségek a magasabb gazdasági kultúra folytán megcsappannak. Érthető tehát, hogy a tökében szegényebb országok magasabb kamatlába vonzóerőt gyakorolhat a gazdagabb államok pénztökéjére. Ez a nemzetközi hitel gazdasági oka, amelyet azonban politikai tényezők keresztezhetnek.

Ami a *munkabérelméleteket* illeti, az angol klasszikus iskola Ricardo óta csak a tanulatlan proletár munkásokat tartotta szem előtt. Maga Ricardo is azt a borúlátó tételt állította fel, hogy a munkások bére csak a létfenntartási színvonal körül mozoghat. Ezt keresztele el a szocialista Lassalle vasbértörvényének. A klasszikus iskola másik bérelmélete a beralapelmélet, amely Malthus népesedési törvényéből és a föld csökkenő hozadéképességének a tanából indul ki, s a társadalmi jövedelemnek a munkásság fizetésére szolgáló hányadát egy állandó és változatlan alapnak tekinti. Ha gyarapodik a munkások létszáma a munkásság szaporodása folytán, a munkabér csökken, mert több munkás osztozik a beralapon, viszont ha csökken a munkások létszáma, nyomor, járvány, háború stb. következtében, akkor több bér esik egy főre. Ez a borúlátó elmélet azután joggal annyi támadásban részesült, hogy John Stuart Mill élete vége felé vissza is vonta. A gazdasági élet ugyanis nem olyan mozdulatlan, mint ahogy azt ez az elmélet feltünteti. Kedvezőtlen gazdasági helyzetben a munkakereslet csökkenése valóban leszorítja a munkabéret, fellendülés idején viszont a növekvő keresletre való tekintettel a munkások csak magasabb bér ellenében hajlandók munkát vállalni. A munkát már Smith Ádám árúnak, bár nehezen szállítható árúnak nevezte, s a gazdaságelmélet azóta is a kereslet és a kínálat törvényszerűségét alkalmazza a munkásokra, a szociálpolitikusok és a szocialisták megütközésére. Pedig a fel-

háborodás csak annyiban indokolt, hogy az angol klaszrikus iskola még túlságosan fatalisztikusan fogta fel az ártörvényeket; egyébként azonban éppen ennek az iskolának az az őszinte megállapítása, hogy a piaci gazdaságban az emberi munka is csak árú, szolgáltatotta a legmeggyőzőbb érvet a szociálpolitika mellett. Thünen mutatott rá először arra, hogy a határtermelékenység növekedésével a bérek is javulnak. Az ő elméletét azután a határhaszoniskola dolgozta ki részletesen. Alig van nevezetesebb tétel annál, hogy a munkásság élet-színvonala csak a termelékenység fokozódásával, vagyis hatékonyabb munkával karöltve emelkedhetik lényegesen, mert csak ebben az esetben változnak meg az árhatárok. Egyébként ugyanis — változatlan produktivitás mellett — csak az árhatárok szűkebb keretei között folyhat a munkapiacon az alku a munkások és a vállalkozók között, s ez az alku nem egyszer harcba csap át.

A szellemi és testi munka egyaránt a munkához mint termelési tényezőhöz tartoznak. Ennélfogva a magántisztviselői fizetést is a munkabérrel egy csoportba kell sorolni. A tisztviselői fizetés persze nem a tanulatlan, hanem a tanult munkások bééréhez áll közelebb. A megbízhatóság szempontja a tisztviselői fizetésre még nagyobb mértékben éreztetheti kedvező hatását, mint a tanult munkás béérére, mert a magasabbrangú tisztviselők rendszerint üzleti titkok birtokában vannak, amelyek értékesek a vállalat versenytársai számára.

Ezzel nagy vonásokban megismertedtünk a négy fő gazdasági jövedelmi ággal. A származékos jövedelmekről csak annyit, hogy ezek közül egyike a legfontosabbnak a köztisztviselői fizetés.

8. A világgazdaság.

Világgazdasági forgalommal akkor állunk szemben, ha a forgalom nem egy nemzetgazdaságon belül, hanem két vagy több nemzetgazdaság között bonyolódik le. Világgazdaság alatt tehát az államközi gazdasági kapcsolatokat értjük. A nemzetközi joghoz hasonlóan a világgazdaságnak sincsen egységes alanya, úgy hogy sokkal széttagoltabb, mint a nemzetgazdaság. A világgazdaság főproblémái a külkereskedelem és a váltóárfolyamok alakulása. Mindezeket a tényezőket magában foglalja a fizetési mérleg, amely a világgazdasági kapcsolatok fokmérője.

A külkereskedelmi forgalom a nemzetközi munkamegosztáson alapul, amelynek elmélete viszont abból indul ki, hogy a termelési költségek az egyes országokban különböznek. Ez az összehasonlított (comparatív) költségek tana, amely a szabadkereskedelmet, vagyis a vámoktól és tilalmaktól mentes külkereskedelmet veszi alapul. A szabadkereskedelem alanya az örök béke ábrándja szerint az emberiség. Ha eltekintünk attól, hogy az emberiség nem egységes, hanem nemzetekre oszlik, akkor valóban arra az eredményre kell jutnunk, hogy a leggazdaságosabb, ha minden ország azoknak a javaknak az előállítására szorítkozik, amelyeket a legolcsóbban tud előállítani. Ily módon a nemzetközi munkamegosztás révén a termelési fölények teljes mértékben érvényesülnek és szabadon folyik a külkereskedelem. Főlény minden termelési tényező tekintetében fennforoghat. Több tőke, jártasabb vállalkozók, nagyobb szakképzettséggel és gyakorlattal bíró tisztviselők és munkások épp úgy előnyt jelentenek, mint a föld nagyobb termőereje és a kedvezőbb éghajlati viszonyok. De a legnehezebb, sőt sokszor lehetetlen a természeti monopóliumok által

biztosított fölényt behozni. Nem szorul ugyanis magyarázatra, hogy déligyümölcsöket északi fekvésű államokban nem lehet termelni. A termelési fölényeknek persze nemcsak a világgazdaságban, hanem a nemzetgazdaságokon belül is jelentős a szerepük. Ez is mutatja, hogy csak fokozati különbség van nemzeti és nemzetközi munkamegosztás között.

Sorrendben a váltóárfolyam kérdése következne, de ennek a magyarázatához szükséges a fizetési mérleg fogalmának a tisztázása. Fizetési mérleg alatt valamely ország külföldi tartozásainak és követeléseinek egy meghatározott időszakra való szembeállítását értjük. A szokásos időszak egy év. Nézzük Magyarország 1928. évi fizetési mérlegét — a részletek mellőzésével — főcsoportok szerint:

Magyarország 1928. évi nemzetközi fizetési mérlege.

Millió P.

Aktívák.

Passzívák.

A) Folyó tételek.

I. Áruforgalom:		
Árukivitel	819·1	Árubehozatal 1.189·2
II. Kamat és osztalék	20—	162·7
III. Egyéb tételek	148·4	132·4
IV. Arany érmék és aranyrudak	—	4·9
A) Folyó tételek összesen	987·5	1.489·2
Folyó tételek egyenlege	501·7	

B) Tőkeforgalom.

I. Hosszú- és rövidlejáratú tőkeforgalmi műveletek		130·6
II. Rövidlejáratú hiteltételek	187·1	—
B) Tőkeforgalom összesen	633—	130·6
Tőkeforgalmi tételek egyenlege		+ 502·4
A) és B) összesen	1.620·5	1·619·8
A) és B) egyenlege	—	+ 0·7

Tőkeforgalom alatt a külföldi kölcsönökkel összefüggő tételeket értjük. Minden egyéb tétel folyó tétel. Ugy a folyó, mint a tőkeforgalmi tételek aktívák vagy passzívák lehetnek. Cselekvő tételeknél a külföld tartozik fizetéseket teljesíteni, szenvedőknél a belföld.

A folyó tételek közül az első az árúforgalom, amely a külkereskedelmet jelenti. Nyilvánvaló, hogy a kivitel cselekvő, a behozatal pedig szenvedő tétel. A külkereskedelem a fizetési mérlegnek legfontosabb alkateleme, olyannyira, hogy a merkantilizmus a többi tételt elhanyagolva, csak a kereskedelmi mérleget ismerte. Ma is beszélünk kereskedelmi mérlegről, mint a kivitel és a behozatal szembeállításáról, de már tudjuk, hogy a kereskedelmi mérleg úgy viszonylik a fizetési mérleghez, mint a rész az egészhez. Ha a behozatal meghaladja a kivitelt, passzív, ellenkező esetben pedig — kiviteli többlet esetén — aktív a kereskedelmi mérleg. Adós államoknál, mint amilyen Magyarország is, kívánatos, hogy a kereskedelmi mérleg cselekvő legyen, mert csak a kiviteli többletből lehet a külföldi kölcsönök adósságszolgálatát teljesíteni.

A második fontos folyó tételnél a magyar részről nyújtott külföldi hitelek után befolyó kamatok és a magyar tulajdonban lévő külföldi részvények osztalékai alkotják az aktívákat, míg a külföld által folyósított kölcsönök esedékes kamatai és a külföldi tulajdonban lévő magyar részvények osztalékai passzív tételek. Utóbbiak összege természetesen sokkalta magasabb, mint az előbbieké.

Az egyéb tételek közül a legfontosabbak a biztosítási üzlet, a posta nemzetközi elszámolása, a ki- és bevándorlás, az idegenforgalom és a diplomáciai szolgálat. Ebből is kitűnik, hogy milyen sok ága van az állami gazdasági kapcsolatoknak, amelyek mind fizetés,

vagy legalábbis tartozás keletkezését vonják maguk után.

A tőkeforgalomnál az új kölcsönök cselekvő tételek, mert a hitelező a kölcsön erejéig külföldi fizetőeszközöket bocsájt rendelkezésre. Viszont a tőketartozás visszafizetése szenvedő tétel gyanánt jön számításba.

A fizetési mérleg igen elvont fogalom, mert nem az állam, vagy legalább is nem elsősorban az állam, hanem egyes gazdasági alanyok világgazdasági kapcsolataiból, az egyes kiviteli és behozatali csereüzletek tömkelegéből, kivándorlók pénzküldeményeiből, a külföldön utazó belföldiek és a belföldön utazó külföldiek kiadásaiából és így tovább tevődik össze. Ez a megállapítás azonban csak a szabad forgalmi gazdaságra áll. Ebben a gazdaságban ugyanis egyenesen az a szabály, hogy a világgazdasági forgalmat az egyes gazdasági alanyok bonyolítják le. Kötött világgazdaságban már az állam szerepe nyomul előtérbe, külkereskedelmi monopólium esetén pedig az illető állam világgazdasági kapcsolatainak teljes államosítására is sor kerülhet.

A váltóárfolyamnak, a pénz külföldi árának az alakulását vizsgáljuk először kölcsönös aranyvalutarendszer mellett. Ez a pénzrendszer uralkodott a mult század 60-as éveitől kezdve egészen 1914-ig és az előző világháború okozta megszakítás után 1925—31 között is bizonyos módosításokkal. Aranyvalutás államok között a pénz külföldi árfolyamának tengelye az érmeparitás, mert az aranyvaluta mellett a pénzegység egy meghatározott mennyiségű arannyal egyenlő. Az érmeparitás tehát azt jelenti, hogy hány külföldi pénzegységben van ugyanannyi arany, mint egy belföldi pénzegységben, vagy fordítva. Anglia és Amerika között a régi aranyparitás 4.866 dollár volt, vagyis 4.866 dollárban volt ugyanannyi szintiszta arany, mint egy angol fontban.

De miért nevezzük a pénz külföldi árát váltóárfolyamnak? Azért, mert 1914 előtt a külföldi fizetések legnagyobb része külföldi váltókkal, úgynevezett devizákkal történt. Az első világháború után kontinentális Európában a külföldi váltók helyébe túlnyomórészt a külföldi bankkövetelések (távirati kifizetés, cablekifizetés, külföldi csekk) léptek, de a deviza fogalma annyira meggyökeresedett, hogy a pénz külföldi árát még ma is váltóárfolyamnak mondják. A devizákon kívül a másik külföldi fizetőeszköz a valuta, vagyis a külföldi készpénz (érme, bankjegy és papírpénz), az arany pedig rendszerint csak a világgazdaság végső fizetőeszköze, csupán a fizetési mérlegek csúcsainak kiegyenlítésére szolgál, mert az arany az adóستól a hitelezőhöz való szállításának költségei számottevők. Tegyük fel, hogy az aranyvalutás korszakban Magyarország külföldi fizetési kötelezettségei valamely hónapban kitétek 100 millió pengőt, a külföld viszont nekünk 80 milliót tartozott fizetni. A kérdéses hónapban ily módon 20 millió pengővel volt passzív a magyar fizetési mérleg, vagyis ezen összeg erejéig nagyobb volt a kereslet belföldön a külföldi pénz iránt, mint fordítva. Ha már most a devizaklíring tökéletesen működik, akkor a kölcsönös követelések és tartozások beszámításával csak a 20 millió különbséget kell külföldi fizetőeszközökben kifizetni. Azok a gazdasági alanyok, akiknek a külfölddel szemben esedékes tartozásaik állanak fenn, a bankok útján devizáakt vásárolnak, úgyhogy a devizaárfolyamok emelkedni kezdenek. Aranyvalutarendszerénél azonban a váltóárfolyamok csak a felső aranypontig szökhetnek fel. Ha ugyanis a devizaárfolyamok elérik a felső (kiviteli) aranypontot, akkor már nem érdemes a belföldi bankjegyekért drága devizákat vásárolni, hanem célszerűbb a bankjegyet aranyra beváltani és azt fizeté-

sül a külföldi hitelezőhöz szállítani. A felső aranypontnál tehát kiözönlenni kezd az arany az országból. Mitől függ már most a felső aranypont nagysága, vagyis az aranyparitástól számított távolsága? Az arany szállítási és átváltási költségeitől, mert a hitelező nem tartozik külföldi érmében fizetést elfogadni. Ha ezeket a költségeket hozzáadjuk az érmeparitáshoz, megkapjuk a kiviteli aranypontot.

Ha a fizetési mérleg cselekvően alakul, akkor nagyobb a kereslet a belföldi pénz iránt külföldön, mint a külföldi iránt belföldön. A külföldi adósnak tehát nem érdemes fizetni a drága belföldi pénzzel, amely az ő számára deviza, mert olcsóbban egyenlítheti ki adósságát arany küldésével. Aktív fizetési mérlegnél eszerint az alsó (behozatali) aranypontig esnek a váltóárfolyamok. Énnélfogva az alsó aranypontot úgy kapjuk meg, hogy az arany szállítási és átváltási költségeit levonjuk az aranyparitásból. Ezek a költségek pedig mindössze 1% körül mozognak.

1914 előtt mintegy 60 állam követte az aranyvaluta-rendszert. Az aranynak ebben a 4 évtizedes fénykorában sem voltak egységesek az egyes országok valutatörvényei, de London volt a központi arany piac és Anglia vezető világhitelezői helyzete messzemenően biztosította a pénzrendszer állandóságát. Az aranyvaluta legnagyobb világgazdasági sikere az volt, hogy közös pénzegység nélkül is megteremtette a nemzeti pénzek sorsközösségét, mert a bankjegyek beválthatóságánál fogva a nemzeti pénzek külföldi ára, a váltóárfolyam az érmeparitástól csak a felső és az alsó aranypontok szűk határai között térhetett el. Ez a szellemes aranygépezet tehát az akkori kiegyensúlyozott világpolitikai viszonyok között nagy szolgáltatokat tett a világgazdasági kapcsolatok elmélyítésére.

Más a helyzet papírvalutánál, mert itt hiányzik az aranygépezet, amely kijelölhetné a váltóárfolyamok ingadozásainak határait. Min múlik tehát a váltóárfolyamok alakulása papírvaluta mellett? Erre a kérdésre keres magyarázatot Cassel vásárlóerőparitás tana, amely a mennyiségi elmélet hagyományos útján haladva, a pénz mennyiségétől függő árszínvonalban keresi a váltóárfolyamok kilengésének rugóit. A svéd közgazda szerint ugyanis azoknál a valutáknál, amelyek pénzromlásan estek át, az új váltóárfolyam egyenlő a régi váltóárfolyam és az infláció fokai hányadosának a szorzatával. Ha például a pénzhígtás előtt a paritás A. és B. ország között 80 volt, de a pénzsaporítás folytán A.-ban a pénz mennyisége megnégyszereződött, B.-ben pedig csak megkétszereződött, akkor

$$\frac{4}{2} \times 80 = 160,$$

vagyis A. váltóárfolyama B.-vel szemben 160 lesz. Ez nemcsak elméleti elgondolás, hanem az árstatisztika is bizonyos fokig alátámasztja. A pénz vásárlóerejére jellemző nagykereskedelmi index és a régi érmeperitás egybevetésével ugyanis megállapítható az elméleti vásárlóerőparitás, amely azután valutaszanálások alkalmából a pénzrögzítés alapjául szolgálhat. A papírvalutárfolyamok azonban csak akkor közelednek a vásárlóerőparitáshoz, ha a pénzrontás megszűnt, és az egyensúlyi állapot már bekövetkezett. Jól szabályozott papírvalutának szilárdak a váltóárfolyamai. Mindaddig azonban, míg lázasan lüktet az infláció, a papírváltóárfolyamok kilengései a lélektani tényezők nagy szerepe folytán messzemenően eltérhetnek a vásárlóerőparitástól.

9. A gazdasági élet hullámmozgási és szerkezeti változásai.

Az egyéni szabad versenynek az a legsajátosabb vonása, hogy az egyén elvész benne és alá kell vetnie magát a piaci tömegmozgalmaknak, amelyeknek központi folyamata az árváltozás. A piaci helyzetet a kereslet és a kínálat tömegharca dönti el. A piaci összefüggések ily módon kozmikus erő jellegével bírnak, amelynek hatalma alól senki sem vonhatja ki magát. Ez a hatalom különösen megnyilvánul a gazdasági helyzet hullámszerű változásaiban. A gazdasági alanyoknak a piaci hullámmozgásoktól való függése a konjunktúra. A konjunktúraciklusokkal kapcsolatban gyakran történik célzás a bibliai hét sovány és hét kövér esztendő példájára. A hasonlat annyiban nem találó, hogy a konjunktúramozgalmak gerince nem az őstermelés, hanem a nagyipar, olyannyira, hogy az egyik angol közgazda (Pigou) ipari hullámmozgásoknak nevezte el a konjunktúraváltozásokat. Ezek a változások csak az ipari forradalom kibontakozásával, a napoleoni háborúk után öltöttek határozott formát. A gazdasági ciklus két fő fázisra oszlik: a fellendülésre és a pangásra, s a kettő közé rendszerint beékelődik a válság, a gazdasági élet heves megrázkódtatása, amellyel az emelkedés hanyatlásba csap át. Előfordul azonban az is, hogy a fellendülést a pangás szakasza csendesebben váltja fel. Régente a közgazdákat elsősorban a válságok foglalkoztatták. Amióta azonban az emelkedés és a hanyatlás váltakozásában bizonyos szabályszerűséget fedeztek fel, azóta a válságelmélet egybeforrt a konjunktúra-elmélettel. Egyes írók arra az álláspontra helyezkednek, hogy nincs a konjunktúraciklusok fázisainak meghatározott sorrendjük, úgyhogy többé-kevésbé önkényes minden

eljárás, amely akár a pangást, akár a fellendülést helyezi a körforgás élére. Ez egyértelmű azzal, hogy a jelenségek folytonosan megismétlődő egymásutánjában tegyünk le az okozatiság kutatásáról. De nézetünk szerint ez mégis csak túlságosan lemondó álláspont, mert csak a hegycsúcsról lehet a völgybe lezuhanni, de nem fordítva. Ennek folytán mégis csak a fellendülés tekinthető a konjunktúramozgalmak első szakaszának és ennek megfelelően a konjunktúrapolitikának is az az elsődleges problémája, hogy miként akadályozza meg a fellendülés kiéleződését.

A gazdasági élet olyan sokoldalú, hogy minden magyarázat, amely egyetlen tényezőre akarja visszavezetni a konjunktúramozgalmakat, egyoldalúnak bizonyult már csak azért is, mert a piaci gépezetet nemcsak belső, hanem külső okok is mozgásba hozhatják. Legfeljebb vezető tényezőkről beszélhetünk és ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a fellendülés gerince a XIX. században jó darabig a vasútépítés volt, a 90-es években az elektromos ipar töltötte be ezt a szerepet, az amerikai prosperitásban (1925—9) pedig az autómobilipar haladt az élen. A fellendülést a termelés terén többnyire a termelési javak iparágainak, újabban egyes tartós fogyasztási javak iparágainak a kiterjesztése jellemzi. Egyidejűleg növekszik a pénz- és hitelforgalom, emelkednek az árak, különösen a részvények és az áruk árai és bizonyos fokig a fogyasztás is. A jó konjunktúra, a fellendülés nemcsak a vállalkozónak kedvez, akinek a nyeresége növekszik, hanem a munkásoknak és a tisztviselőknek is, mert a foglalkoztatottság növelésével karöltve javulnak a bérek és a fizetések is. Ezzel szemben pangás idején hanyatlanak az árak, a vállalkozókat részben veszteségek sújtják, elbocsájtják a munkások és tisztviselők egy részét, s a munkanélküli-

ség nyomában csökkennek a bérek és a fizetések. A pénz- és hitelforgalom összezsugorodása folytán a spekulációs értékpapiroktól, a részvényektől az érdeklődés már a fellendülés csúcspontján elfordul, s a pangás idején azután a pénztőkék az állandó kamatozású papírok piacára és a pénzpiacra tódulnak. A takarékoság növekszik s a szükség nyomása alatt a racionalizálás is nagy lépésekkel halad előre. Lassanként a vállalkozói kedv is visszatér.

A gazdasági ciklus időtartamát egyes közgazdák csillagászati pontossággal szeretnék volna megállapítani. Ezek a törekvések azonban csődöt mondtak. A konjunktúraciklus tartama ezideig mintegy $2\frac{1}{2}$ —11 év között váltakozott.

A szabad forgalom szempontjából a hullámmozgások nehéz kérdéseket vetnek fel, mert a válság és a pangás, s a velük járó munkanélküliség a verseny gépezetének súlyos hiányosságai.

A konjunktúrahullámokon kívül hosszú (50—60 éves) hullámokat és irányvonalakat (trend) is megkülönböztetnek. Ezeknek a mibenléte azonban egyfelől még meglehetősen tisztázatlan, másfelől pedig gazdaságpolitikai szempontból is kevésbé fontosak, mert önkénytelenül is eszünkbe juttatják Keynesnek azt a mondását, hogy hosszú idő múltán mindnyájan meghalunk.

A gazdasági hullámmozgások közül megemlítjük még az évszaki változásokat, amelyek például az építőiparban nagy szerepet játszanak.

Más természetűek a gazdasági élet szerkezeti változásai. Ezek is belső és külső okokra vezethetők vissza. Belső elváltozás például nézetünk szerint, hogy a szabad verseny rendszeréből a gazdasági élet számos körzetében monopólium fakad. Külső szerkezeti változás viszont a nemzetgazdaság területének minden megvál-

toztatása. Az endogén (belső) és az exogén (külső) okok persze egybefolyznak. Ki tudná megnyugtató módon megállapítani, hogy az új gazdasági rendek születésében és a régiék elmúlásában mennyi része van a gazdasági és a gazdaságfeletti okoknak?

III. A gazdaságpolitika korszakai az ipari forradalom óta.

1. Az egyéni liberalizmus gazdaságpolitikája.

a) *Nemleges gazdaságpolitikai álláspont.*

A hamisítatlan liberalizmus alatt az individuális, vagy más néven demokratikus liberalizmust értjük, amelynek nemleges gazdaságpolitikai álláspontját már ismerjük. Az állam szerinte a lehető legrosszabb gazda, akivel szemben az egyéni kezdeményezésen és felelősségérzetten alapuló verseny toronymagasságban áll. A verseny rendszerét azonban csak a liberalizmus szélsőséges hívei tartják olyan tökéletesnek, hogy szemet hunyjanak minden hátránya felett. A liberalizmus józanabb hívei már arra a mérsékelt elvi alapra helyezkedtek, hogy a verseny rendszere minden hiányossága dacára is viszonylag a legjobb, ezzel azonban tagadhatatlanul feladták azt a világnézeti bizonyosságot, amelyet a szabad gazdaság harmóniájába vetett feltétlen bizalom jelent és így áttörték a be nem avatkozás elvét. Valóban az egyéni liberalizmusnak a gazdaságpolitika számos ágával meg kellett alkudnia. A szabad gazdasági rendszernek ez a virágkora egyébként nem is tartott olyan sokáig, mert ha fejlődése a XVIII. század második felében meg is indult, viszont Angliában is

csak 1845-től kezdve törlik el a gabonavámokat és csak az 1860. évi Cobden—Chevalier-féle angol-francia kereskedelmi szerződés juttatta diadalra a szabad kereskedelmet — a feltétlen legnagyobb kedvezmény elvével együtt. A 70-es években azonban már a legtöbb vezető gazdasági államban beköszönt a feudális liberalizmus korszaka.

Természetesen nem tekintjük gazdaságpolitikai beavatkozásnak a *jogbiztonságot*, amely nélkül semmiféle gazdasági rend sem állhat fenn. A verseny bizonyos fokig tehát a liberális jogállamban is rendezett volt, mert a verseny alapja a csere, ennek jogi feltétele pedig a magántulajdon. A verseny rendezettsége azonban a szabadgazdaság fénykorában tényleg csak abban nyilvánult meg, hogy a magántulajdon jogi keretei, illetve a büntetőtörvénykönyv szabtak neki határt. Külön versenyjogról tehát a jogállamban még nem volt szó.

b) *Tényleges gazdaságpolitika: pénzügypolitika, szociálpolitika, vámvédelem, alkalmi válságpolitika és egyéb gazdaságpolitikai rendszabályok.*

Nézzük ezek után, hogy a színtiszta liberalizmus is milyen gazdaságpolitikai rendszabályokkal barátkozott meg. A gazdaságelmélet egyes fejezetei szerint a gazdaságpolitikának következő fő ágai adódnak: pénzügypolitika, árpolitika, fogyasztási, termelési politika (östermelési, ipar-, kereskedelem- és közlekedéspolitika), bankpolitika, szociálpolitika, konjunktúra- és válságpolitika. De mi itt nem a gazdaságelmélet egyes fejezeteinek, hanem a történelmi fejlődésnek a sorrendjében haladunk. Ott, ahol a gazdaságpolitika egyes ágai csaknem egyidejűleg bontakoztak ki, bizonyos fokig persze önkényes, hogy melyiket tárgyaljuk előbb.

Kezdjük mindenesetre a *pénzpolitikával*! Emellett szól, hogy a liberalizmus az érmepolitikát, a pénzpolitikának ezt az első, ősi ágát készen vette át. A szabadelvű állam is fenntartotta magának a pénzverés jogát, de az érmeiken kívül már bankjegyek is voltak forgalomban. Ezeknek a kibocsátására nézve a liberalizmus először — elveinek megfelelően — a bankszabadság rendszerét érvényesítette, ami abban állott, hogy bizonyos általános feltételek fennforgása esetén minden magánbank jogosítva volt bankjegyeket kibocsátani. A szabadság azonban ebben az esetben igen gyakran szabaddosszággá fajult: a *bankszabadság* gyakran felidézte az inflációt. Ennélfogva Anglia is arra kényszerült, hogy ezt a rendszert 1844-ben feladja és lényegében a központi jegykibocsátásra térjen át. A liberalizmus tehát nem egykönnyen szánta rá magát arra, hogy a bankjegykibocsátást államilag szabályozza, de a közérdek ezt oly nyomatékosan megkövetelte, hogy a szabad gazdasági rend sem zárkozhatott el sokáig ez elől. A szabadelvű szabályozás azonban túlnyomórészt arra szorítkozott, hogy a fedezeti rendszerrel a nemesfémek sorsához kötötte a pénz sorsát. A teljes ércfedezeti rendszer leginkább Angliában érvényesült, míg kontinentális Európában nagyobb részben a százalékos fedezeti rendszer terjedt el. A százalék az ércfedezeti arányt jelöli meg. Harmadfedezet p. o. egyértelmű azzal, hogy a bankjegyek egyharmad rész erejéig ércel, kétharmad rész erejéig pedig bankszerű követelésekkel (leszámított váltók, lombardkölcsonök stb.) fedezendők. Ennek a rendszernek a teljes ércfedezettel szemben előnye a nagy rugalmasság, ami azonban a metallizmus elvét már áttöri.

Ami a *szociálpolitikát* illeti, annak célja a gyeugék védelme, mert a verseny az erős érvényesülésének tör

utat. A liberalizmus elvileg annál is kevésbé ismert társadalompolitikát, mert a francia forradalom nemcsak az ész istennőjét ültette diadalszekerére a jakobinus terror mámorában, hanem az anyagiasság szellemét is. A liberalizmus első évtizedeiben a szabadság nevében a rideg materializmus is urrá lett. Az ipari forradalom kibontakozása után gyakori volt a napi 16 órás munkaidő, sőt 18 órás munkanap is előfordult. Az anyagiasság anynyira ment, hogy jó darabig a vasárnapi munkaszünetet sem tartották be a gyáripárban. A kötelező vasárnapi munkaszünetre a legtöbb európai államban csak a mul század 90-es éveitől hoztak törvényt. A hamisítatlan liberalizmus azt a nézetet vallotta, hogy az egyéni felelősség elve alapján minden felnőtt munkás maga felel a sorsáért: legyen tehát a munkabér-szerződés egyéni szerződés. A munkások szervezkedését Angliában eleinte megengedték ugyan (1842), a választójog kiterjesztésére irányuló chartista mozgalom (1832–48) során azonban a munkásság, amely először a polgárságot (a pénzes érdekeltséget) támogatta a földbirtokos érdekeltséggel szemben, lázongani kezdett, s erre a munkásság szervezkedését Angliában betiltották. Az egyéni liberalizmus az egyesülést először a gazdasági rend elleni összeesküvésnek tekintette és szigorúan elnyomta a munkások szervezkedését. Ezzel pedig egyelőre megakadályozta a szociálpolitika egyik ágának, a munkások önszerveződésének a kialakulását. A kapitalizmus első évtizedeiben a munkásság helyzete azért is fordult olyan súlyosra, mert a céhrendszerről a gyáriparra való átmenet gyökeresen felforgatta a társadalmi viszonyokat. Így az önálló kisiparosok ezerszámra mentek tönkre és nehezen törődtek bele abba, hogy függetlenségük feladásával gyári munkát vállaljanak, amelyet lealacsonyítónak tartottak. Ez volt a géprombolások korszaka. A

gyári munka sokszor egyenesen kényszermunka volt. Csak dologházakból és büntetőintézetekből tudtak gyári munkásokat szerezni. Kérdésesnek tartjuk, hogy ha az amerikai kivándorlás levezető csatornája nem állott volna nyitva, a modern kapitalizmus első átmeneti szakában tudta-e volna tartani magát a szabad gazdasági rendszer és nem kellett volna-e nyomban átadnia a helyét egy kötött rendszernek? De a liberális társadalom belátásos, etikai érzékkel rendelkező egyéniségei, köztük nem egy vállalkozó is, csakhamar felismerték a hatósági szociálpolitika igazát, amely az első nagyipari államban, Angliában már a XIX. század elejétől fogva parlamenti bizottságok jelentései alapján kezd valóra válni. Eleinte a hatósági társadalmpolitika csak a védett rétegekre terjedt ki. Az első lépés 1802-ben a gyermekmunka szabályozása volt. Ezt követte a nők és a fiatakorúak munkájának a szabályozása. A felnőtt férfi munkásokat azonban az egyéni liberalizmus még többnyire a sorsukra bízta. Ennek dacára a munkások helyzetében némi javulás állott be. A munkások sorából a szakképzettek kiemelkedtek, valóságos munkásarisztokráciát kezdtek alkotni és ezek indították útnak Angliában a XIX. század közepétől kezdve a szakszervezeteknek, a trade unionoknak a felállítását. S ha ezeket a szervezeteket egyelőre illegális alakulatoknak is tekintették, a szakmunkások helyzete mégis csak javult — már a múlt század közepe óta, a század végéig pedig ez a javulás tekintélyes arányokat öltött. Angliában a XIX. század utolsó négy évtizedében a szakmunkások reálbérei mintegy megkétszereződtek.

A szabadelvű felfogás eredetileg felelőtlen gépezetnek tekintette a verseny rendszerét, mert túlságosan bízott társadalmi összhangot teremtő hatásában. De amikor bebizonyosodott, hogy a versenynek nagy előnye, a

termelékenység hatalmas fokozása mellett, megvannak a maga nagy szociális hátrányai is, akkor nem ragaszkodott mereven az individualizmus társadalombölcseleti elvéhez, hanem lassanként kitérvelte a hatósági szociálpolitikát.

A termeléspolitika terén az egyéni liberalizmus korában számos állam a *vámvédelem*hez folyamodott. A szabad kereskedelem annak az országnak kedvez, amelynek a legfejlettebb a termelése. A legerősebb nemzet, vagy a legerősebb nemzeteknek a szövetsége mindig előszeretettel azonosítja magát az emberiséggel, hogy átvegye a védnökséget a gyengébbek felett, vagy legalábbis megőrizze vezető szerepét. Ez a helyzet úgy a világgazdaság, mint a világpolitika terén. Ez alól a szabály alól egyik nagyhatalom sem kivétel. Már most a szabad kereskedelem először Angliának kedvezett, mert az ipari forradalom nyomában ott fejlődött ki elsőnek a nagyipar. De Németországban List Frigyes fáradhatatlan agitációjára 1834 január 1-én életbelépett a Zollverein, s egyidejűleg Amerikában is tért hódított a vámvédelem eszméje. A védővámok elmélete eredetileg az iparfejlesztés testére volt szabva, de később kiterjedt az őstermelésre is; az ipari vámok mellett az agrárvámok jogosultsága is elismerésre talált.

Elvileg a vámvédelem üti a legnagyobb rést az individuális liberalizmuson, mert a termelésnek irányt szab, de ezt a verseny rendszere szempontjából a legenyhébb módon, az ármechanizmusnak egyöntetű és fájdalommentes befolyásolása révén éri el. Hiszen a vámvédelem közvetlen hatása az, hogy a külföldi verseny kizárásával emeli a védett termékek árát, s ezzel növeli a vállalkozó nyereségét. Az igaz, hogy ha a belföldi verseny szabadon működik, a vámvédelemnek

ez a hatása csak átmeneti, mert a mesterségesen kedvezőbbé tett nyereségkilátások folytán kiéleződik a verseny, növekszik a termelés, ami hosszabb idő múlán leszoríthatja az árakat. A vámvédelem elsődleges áremelő hatása persze csak a védett termelőre nézve kedvező, ellenben hátrányos a fogyasztókra, s amennyiben félgyártmányokról vagy nyersanyagokról van szó, káros a feldolgozó iparágakra is. Ezek szerint a drágaság a vámvédelem ára, s annak mérvétől és terjedelmétől függ, hogy a protekcionizmusnak mi a hatása. A gazdaságpolitika, mint a legtöbb esetben, a vámvédelem esetében is az arányoknak a kérdése. Nem lehet tehát itt sem egyöntetű megállapításokba bocsátkozni. A vámvédelem előnyeinek és hátrányainak mérlegelése tisztán gazdaságpolitikai szempontból is egy igen bonyolult kérdés. Ha azonban gazdaságfeletti okok, mint a nemzeti kulcsiparok biztosítása, teszik szükségessé a vámokat, akkor ezek az okok döntő súllyal esnek latba.

Már előre bocsátottuk, hogy a szabad kereskedelem tulajdonképpen az 1860. évi angol-francia kereskedelmi szerződéssel érte el csúcspontját, amely a feltétlen legnagyobb kedvezmény záradékát vezette be két egyenrangú nagyhatalom között. Az előtt az elsőbbségi (praeferenciális) kedvezmény volt elterjedve, amelynek sokat idézett példája az 1703. évi Methuen-féle angol-portugál szerződés. Az elsőbbségi szerződésnek az a sajátossága, hogy erre a szerződő feleken kívül más állam igényt nem emelhet, holott a feltétlen legtöbb kedvezmény záradéka szerint a szerződő felek arra kötelezik magukat, hogy amennyiben bármelyikük harmadik államnak a jövőben nagyobb kedvezményt nyújt, ez a másik szerződő felet minden ellenszolgáltatás nélkül megilleti. A demokratikus liberalizmus korában egyéb-

ként a vámvédelem a 60-as években meglehetősen alacsony szinten mozgott.

Már utalnunk kellett arra, hogy a szabad gazdasági rendszer szempontjából a konjunktúramozgalmak súlyos problémákat vetnek fel. Válság és pangás idején a munkanélküliek ezrei nélkülöznek, mialatt eladatlan készletek hevernek parlagon. Ez a nagy közgazdasági ellentmondás, amely miatt Marx a kapitalizmus összeomlását jósolta meg. De a jóslás nem vált valóra. A magánkapitalizmus válságai a XIX. század utolsó negyedétől kezdve az első világháború kitöréséig lényegesen enyhültek, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a porosz-francia háború után az 1914-ig terjedő négy évtized a viszonylagos béke korszaka volt. A liberalizmus hívei ugyanis joggal hivatkoznak arra, hogy a magánkapitalizmus legsúlyosabb válságai mind nagy háborúk után köszöntöttek be, még pedig először a napoleoni háborúk nyomában, majd 1857-ben a krími, 1873-ban a porosz-francia háború, 1929-ben pedig az 1914—18-as világháború után. Már pedig felesleges több szót vesztegetni arra, hogy a háború egy külső ok, amely mindennemű gazdasági rendet megrázkódtathat. Van azután a liberalizmusnak egy másik figyelemre-méltó érve is, nevezetesen az, hogy a válság és a pangás a gazdasági haladás ára, olyan, mint a gyermekbetegség; csakhogy hozzá kell tennünk, hogy a haladó gazdasági élet egy különös örök gyermek, akinek a növekedése visszaeshet, de végleg soha meg nem áll. A szabad gazdasági rendszer optimista hívei szerint különben is az a helyzet, hogy a válság sohasem általános, ha pedig egyszer bekövetkezett a zökkenő, a piaci gépezetre kell bízni az egyensúly helyreállítását. A válság az a tisztító folyamat, amely elsöpri az életképtelen vállalatokat és megteremti az új fellendülés felté-

teleit. Igen ám, de amikor súlyos volt a válság és a pangás, a szabadelvű rendszer maga is arra kényszerült, hogy alkalmi válságpolitikát folytasson. A liberalizmust nem ok nélkül gúnyolták azzal, hogy amikor ezen rendszer mellett jól megy a dolga a vállalkozóknak, elvárják, hogy az állam hagyja őket magukra, de amikor bajba jutnak, az állam segítségéért kiáltanak.

A *fogyasztáspolitikai* terén leginkább említésre méltó, hogy a szabad verseny korába esik a rochdalei tákácsok *fogyasztó-szövetkezetének* (1844) megalapítása, amely a munkaegyesítés és a vásárlási visszatérítés elvét alapvető módon valósította meg. De a fogyasztási szövetkezeti mozgalom csak a feudális liberalizmus korában tudott megerősödni.

A hamisítatlan liberalizmus korában indult meg a *vasútak államosítása* is egyes államokban. Végeredményben azonban mégis csak a pénzügyi politika, a szociálpolitika és a vámvédelem a gazdaságpolitikának az a három legfontosabb ága, amelyre már az egyéni liberalizmusnak is rá kellett fanyalodnia. Hogy ezt megtette, az nem csupán elvi ellentmondásnak, hanem haladó konzervativizmusnak is tekinthető, amelynek a gazdasági és politikai élet terén egyaránt olyan nagy a jelentősége, s amely annál is inkább indokolt, mert sem az individualizmus, sem a kollektívizmus társadalomrendező elve nem érvényesülhet kizárólagosan.

Míg a gazdaságpolitika előbb említett ágai csak korlátozzák és irányítják a versenyt, addig az *állami üzemek*, mint az államszocializmus eszközei, szöges ellentétben állanak a verseny rendszerével. Érthető, tehát, hogy az egyéni liberalizmus korában csak kivételesen fordultak elő. Hiszen Smith Ádám nyomán uralkodóvá vált az a felfogás, hogy az állam a legrosszabb gazda, akinek a kezébe nem való termelési tevékenység.

Az angolszász államokban olyan általánossá vált ez a nézet, hogy állami gazdasági üzemek létesítésétől csaknem teljesen elálltak. Ezzel szemben azokban az államokban, ahol a liberalizmus nem érvényesült olyan méreven, a szabad gazdaság fénykorában is volt egy államosított körzet, amelynek legnevezetesebb alkatelemei az állami erdőgazdaság, az államvasutak és a pénzügyi monopóliumok voltak. Az erdőgazdaságot illetően a merkantilista irányú német pénzügyi írók, a kameralisták hagyományai nyomán hódított tért az a felfogás, hogy egyrészt közérdekű szempontokra (véderdők stb.), másrészt arra való tekintettel, hogy az erdőgazdaságban a termelési időszak rendkívül hosszú, nem szabad a magánvállalkozásnak teljesen átengedni az östermelésnek ezt a fontos ágát. A vasutak államosítását katonai szempontokon és egyes elmaradt vidékek gazdasági fejlődése meggyorsításának a szempontján kívül a magánmonopólium veszélye is nagymértékben indokoltá tette, mert a nagyüzemi forma a vasúti vállalatoknak rendkívül kedvez. Különösen Amerikában fordult elő, hogy egyes nagy vállalatok vagy azok egyesülései az érdekkörükbe tartozó vasútvonalakon versenytársaik árúit csak késedelmesen szállították. Ugyancsak az Egyesült Államokban nyilvánult meg a legkirkívőbb módon a szabad verseny káros hatása az erdőgazdálkodás terén. Az Északamerikai Unióban ugyanis az egyes szövetségi államok erdőit magánvállalkozóknak adták el, akik a nyereséghajhászás kizárólagos szem előtt tartásával hatalmas területeket pusztasággá változtattak. A liberalizmus tehát már csak azért is egyoldalú volt, mert nem vette észre, hogy vannak olyan területek, ahol a verseny korlátozása ab ovo kívánatos.

Az állami üzemek azonban a verseny szempontjából igen különböző jelentőségűek. Olyanok is akadnak

közöttük, amelyek semminemű kedvezményt sem élveznek (pl. egyes állami mezőgazdasági uradalmak), tehát magánvállalatokkal egyenlő feltételek mellett versenyeznek a piacon. Ezeket tekintette a liberalizmus a legkevésbé veszélyeseknek, mert meg volt győződve arról, hogy a magánvállalkozókkal szemben a versenyben amúgy is lemaradnak. Az állami üzemek legnagyobb része azonban nem ilyen. Márpedig a kedvezményeket élvező közületi üzemek egyenlőtlen versenye súlyosan nehezedik a magánvállalatokra, a közjogi monopólium pedig egyenesen kiszorítja őket. Egyedárúság éppen ezért elsősorban szociálpolitikai (p. o. községi kenyérgyár), gazdaságpolitikai (államvasút, állami posta és távíró stb.) és pénzügyi szempontból a legkívánatosabb a közületi üzemeknél. A pénzügyi monopóliumok főként egyes fogyasztási adók szervezeti formái (dohány-, sójövődék, szeszgyedárúság stb.). Ezek az egyedárúságok az állam vegyes, részben közjogi, részben magánjogi jellegű bevételi forrásai közé tartoznak. Túlnyomó bennük a közjogi vonás, a monopólium, magánjogi (piaci) vonás pedig az, hogy az egyedárúsági cikkek fogyasztása nem kötelező, hanem a csere elvén nyugszik.

A pénzügytan az államgazdaságnak két ágát különbözteti meg: másodlagos és elsődleges államgazdaságot. Előbbit az jellemzi, hogy az állam nem maga termel, hanem a magángazdasági alanyokra bízta a termelést és annak személyi eredményéből, a jövedelemből, vagy a vagyomból pénzügyi felségjoga alapján kihatást magának egy részt és így tesz közjogi bevételekre szert. E bevételek legfontosabb faja az adó. Az elsődleges államgazdaság termelőgazdaság, amely végső fokon, ha az állami üzemek kiszorítják a magánvállalatokat, a szocializmushoz vezet el. A liberalizmus

sem volt államnélküli gazdaság, de az államgazdaság körzetei — legalább is nyugodt időkben — olyan ke-
reték között mozogtak, hogy nem veszélyeztették a
piaci körzet uralkodó helyzetét.

2. A feudális liberalizmus gazdaságpolitikája.

a) *Csoportos verseny, monopólium és iparpolitika.*

Míg a demokratikus liberális rend az egyéni ver-
seny színtere, addig a feudális liberalizmus korában
egyfelől a csoportos verseny nyomul előtérbe, másfelől
pedig a verseny önmagát korlátozza: megszületik a
gazdasági monopólium. Az egyéni verseny a guerilla-
harchoz hasonlítható, a csoportos verseny pedig a szer-
vezett hadseregek tervszerű mozdulataira emlékeztet. Az
egyéni verseny rendszere mellett csak az egyes valla-
latoknak van gazdasági tervük (Eucken), a csoportos
verseny kifejlődésével azonban a vállalatközi egyesülé-
sek kezdenek tervszerűséget belevinni a gazdasági
életbe. Csakhogy a csoportos verseny sokszor úgy ki-
éleződik, hogy túlnő önmagán, s a verseny társadalom-
szervező elvének félretolásával, felidézi a gazdasági mo-
nopóliumot, s ezzel együtt az állami beavatkozást.

Az oligarchikus liberalizmus, amelyet a magunk
részéről a múlt század 70-es éveitől 1914-ig számítunk,
már részben a szervezett magángazdaságok korának
tekinthető, mert ebben a korszakban nemcsak a nagy-
vállalatok tömörülnek vállalatközi szervezetekbe, hanem
a munkások is szakszervezetekben, a fogyasztók pedig
részben fogyasztási szövetkezetekben egyesülnek. A
szabad gazdasági rendszer szempontjából azonban elvi-
leg a legnagyobb horderejű mégis csak a monopólium.

A gazdasági verseny pályája az egyenlőség és a mo-
nopólium árakai között vezet. A szabad verseny a közép-

úton halad, ha pedig a verseny gépezete kanyarogni kezd, az a veszély fenyegeti, hogy balról az egyenlőségnek, jobbról pedig a monopóliumnak az árkába fordul. De itt is érvényesül annak a mondásnak az igaza, hogy a végletek érintkeznek egymással, mert abszolút monopólium már nemcsak magángazdasági, hanem államszocialista intézmény is lehet. Láthatjuk tehát, hogy nemcsak a gazdaságpolitika, hanem a verseny is az arányoknak a kérdése.

A monopólium keletkezése egyszerűen a létérti küzdelemnek és az emberek természetadta egyenlőtlenségének a következménye. Mint minden versenyben, a gazdasági versenyben sem állanak egyenlő felek egymással szemben. Még a terrorisztikus egyenlőség rendszeréből is egy új egyenlőtlenség fakad, miért lenne tehát éppen a szabad verseny az egyenlőségnek állandó és biztos talaja? A szabad létérti küzdelemben az erősebbek kiemelkednek, s ennek megfelelően a gazdasági élet egyes területein is kíválnak az erősek és gazdasági túlsúlyra, monopóliumra tesznek szert. Ez a folyamat az egyéni liberalizmus szempontjából ellentmondás, mert a versenyt — Chronos gyanánt — saját fiai falják fel, igaz, hogy csak részben. Erre céloz az a régi mondás, hogy a verseny monopóliumot szül. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez az irányzat szerencsére nem általános. Leggyakoribb a bányászatban és a nagyiparban, de a bankok és a nagykereskedelem körében sem ritkaság. A legnagyobb magánkapitalista államban, az Északamerikai Unióban sem tudta a gazdasági monopólium az iparnak 50%-osnál nagyobb körzetét meghódítani; viszont a monopólium a nagyiparnak a modern gazdasági fejlődésben betöltött vezető szerepe rolytán mégis csak óriási jelentőséggel bír. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a magángazdasági mo-

monopólium csak a legkritkább esetben teljes, rendszerint csak részleges.

A monopóliumnak — forrásai szerint — három fajtát szokás megkülönböztetni: természeti, jogi és gazdasági monopóliumot. A természeti monopóliummal a termelési fölényeknél, a jogival az állami üzemeknél már foglalkoztunk. Jogi monopólium alatt ugyanis nem egészen szabatosan csak a közjogi monopóliumot értjük, pedig a gazdasági is jogi, csakhogy magánjogi monopólium, (bár nem szokás így nevezni), mert alapja a magántulajdon. A magánvagyonok ugyanis olyan nagy arányokat ölthetnek, hogy a gazdasági hatalomnak, a monopóliumnak a hordozói lesznek.

A monopóliumnak egy nagy vállalat, de vállalatközi egyesülés is lehet az alánya.

A vállalatközi egyesülések legfontosabb fajai a kartellek, a trösztök, a konszernek és a részesedési társaságok. A legmagasabbrendű gazdasági tömörülés a koncentráció, amely vízszintes és függőleges lehet. A horizontális koncentráció az egy termelési fokon álló vállalatokat (pl. a szövögyárakat) fogja össze, míg a vertikális koncentráció a különböző termelési fokon álló vállalatok egyesülése. Ilyenkor alulról felfelé, gyakran a nyersanyagtól a félgyártmányon át a készterméket előállító vállalatok egész sorozata tömörül a közlekedési vállalatokkal együtt. A függőleges koncentráció azonban olyan nagyra is nőhet, hogy az áttekinthetőség és a vezetés egysége veszendőbe megy.

Míg a kartell árnyékában a tagok önállóságukat bizonyos mértékben megőrzik, addig a trösztöknek termeléstechnikai vonatkozásban nagy előnyük, hogy zártabb alakulatok, amelyek teljes üzemközösséget is megvalósíthatnak: a magasabb költségekkel dolgozó üzemeket leállíthatják, csak a versenyképesebbek útján termel-

nek. Ezzel szemben hátrányuk, hogy a verseny helyreállítását a kartelleknél nagyobb mértékben megnehezítik. A gazdasági monopólium alapvető kérdése ezek szerint az, hogy mi előnyösebb: a nagyobb szervezettség és az alacsonyabb nagyüzemi termelési költségek, vagy a verseny hajtó ereje? Ez is egyike azon konkrét kérdéseknek, amelyeket egyetemes érvennyel eldönteni nem lehet. A hagyományos elmélet legtöbb híve hibát követ el, amikor a kérdést nem így formulázza, hanem abból indul ki, hogy milyen jó is lenne, milyen óriási arányokat öltene a gazdasági haladás, ha a monopolisztikus nagyvállalatok is szabadon versenyeznének. Ez a jámbor óhaj azonban elhibázott, mert az üzemnagyság egy fokon túl nem egyeztethető össze a szabad versenyvel. Viszont a kihasználatlan termelési képesség jóval nagyobb mértékben jellemzi a monopolisztikus nagyvállalatokat, mint a szabadon versenyzőket. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a nagyvállalatoknál az általános költségek a termelés kiterjesztésével jelentékenyen csökkennek, ami állandóan a termelés kibővítésére és a késhegyig menő versenyre serkenti őket, hogy ilymódon végleg biztosítsák a piacot növekvő termelésük számára. Ezenkívül a monopolisztikus vállalatok termelési képességük egy részét azért is parlagon hevertetik, hogy az előállított mennyiség korlátozásával minél magasabb árat érjenek el, vagy legalább is tartsák az árat. A monopolista számára ténykérdés, hogy mikor jár jobban, ha kevesebbet magasabb, vagy többet alacsonyabb áron termel. Ezen a téren számos kombinációnak a lehetősége nyílik meg. Ford p. o. a tömegtermelésre fektette a súlyt, arra törekedve, hogy minél több olcsó gépet vásárolhassanak a fogyasztók. A monopolista híve a gazdasági haladásnak, csakhogy, — így érvelnek a szabad verseny hívei, — hiányzik a verseny erős nyomása,

amely a vállalkozót termelési képességének teljes kifejtésére és az ár leszállítására intézményesen kényszeríti. Tagadhatatlan, hogy monopolisztikus nagy vállalatnál ennyiben nagyobb a megmerevedés veszélye, viszont a szabad verseny hívei szeretnek szemet hunyni afelett, hogy az oligarchikus nagyvállalatok és azok egyesülései rendelkeznek elsősorban a nagyüzemi termelés előnyeivel. Már pedig az általános költségek csökkenése el-lensúlyozhatja, sőt meg is haladhatja a monopolisztikus áremelés hátrányát. Kísérelnék csak meg az írógépeket, automobiloikat, vagy repülőgépeket kisipari üzemekben előállítani! A nagyvállalatok a racionalizálás és a műszaki haladás legfőbb hordozói. Hatalmas kísérleti intézeteket tartanak fenn és vezetnek a szervezettség terén. A nagyüzemi, különösen a nagyipari haladás vizsgálata fejlesztésére ma már gondolni sem lehet. Ez éppen olyan utópia lenne, mint a géprombolás eszménye.

A monopólium a győzelem a gazdasági verseny terén, csakhogy gyakran szem elől tévesztik, hogy ez a győzelem nem szokott teljes lenni, úgyhogy a gazdasági oligarchák korántsem pihenhetnek nyugodtan babéraikon. Pedig ez magyarázza meg azt a paradoxont, hogy egyfelől kisebb-nagyobb körzetekben csaknem állandóan tombol a késhegyig menő verseny, másfelől a verseny monopolisztikus korlátozásai mégis csak mélyrehatók.

A késhegyig menő versenyt a feudális liberalizmus gazdaságpolitikája — legalább is egy bizonyos határon túl — tisztességtelen versenynek minősítette és azt ilyen módon korlátok közé igyekszik szorítani. Már az első amerikai antitröszt-törvény, az 1890. évi Sherman-törvény tisztában volt azzal, hogy a monopolisztikus nagyüzemek termelésttechnikai előnyeiknél fogva nélkülözhetetlenek, és ezért arra az egyedül elfogadható állás-

pontra helyezkedett, hogy a nagyüzemeket nem kell eltörölni, hanem közérdekű ellenőrzés alá kell helyezni. Az antitrösztpolitikát azután Európában a kartellpolitika követte. Az első volt az 1921. évi norvég kartelltörvény, majd különösen nevezetessé vált az 1923. évi német kartellrendelet, amely a gazdasági hatalmi helyzettel való visszaélések ellen irányul. Nálunk az 1931. XX. t. c. a gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról rendezi a kartellkérdést.

De a nagyipari fejlődés nemcsak a nagyvállalatok és vállalatközi egyesülések versenye szabályozásának, hanem az egész kisipar életképességének a problémáját is felvetette. A középkorban a céhrendszer volt az uralkodó. A céhek, ezek a kényszertestületek, a termelés minőségének emelése, iparoktatási, iparrendészeti és szociálpolitikai szempontból is jelentős érdemeket szereztek. De ezeknek a rokonszenves kis monopolistáknak, akik kedvezőtlen gazdasági korszakokban gyakran a zárt létszámot, a numerus clausust is bevezették, az volt a jelszavuk, hogy mindegyik polgár éljen meg olyan jól, mint a másik, egyik se kerekedjék a másik felé, és ezért az üzemnagyságot is korlátozták. Ime a céhrendszer példája is azt bizonyítja, hogy az egyenlőség — az emberek természetadta egyenlőtlensége folytán csak kötött rendszer mellett valósítható meg és ott is csak kis mértékben. A céhek keretei azonban túl szűknek bizonyultak a nagyipari fejlődés számára, s a gyár-
ipar szét is robbantotta ezeket a kereteket. Arról szó sem lehet, hogy a gyár-
ipar a kisipart teljesen kiszorítsa. Hiszen van a kisiparnak számos védelemre nem szoruló ága, mint a díszműipar, kovácsmesterség, egyes szerelési és javítási munkálatok és így tovább; viszont olyan területei is vannak, amelyeket sokáig biztosítottnak hittek, de ahová, mint például a cipőipar terén,

az utolsó évtizedekben mégis csak betört a nagyipar. A kisiparos, mint önálló kisegyszisztencia, társadalmi szempontból nagyon kívánatos elem. De újólág is emlékeztetnünk kell arra, hogy az a nemzet, amely nem akar lemaradni a nemzetek versenyében, nem nélkülözheti a nagyipart. Szociálpolitikai szempontból pedig az a helyzet, hogy nagy vagyoni erejük folytán éppen a legerősebb vállalatok tudják munkásaiknak az emberibb sorsot biztosítani.

Az a körülmény, hogy a kisipar részben védekező állásokba szorult a nagyiparral szemben, az iparpolitikában a feudális liberalizmus korában lényeges változásokat hozott magával. Az egyéni liberalizmus elve az iparszabadság. De a verseny nyomasztó hatása alatt a kisipar terén bizonyos visszakanyarodás történt a céhrendszer felé. Németországban 1881-től kezdve ipartestületeket, 1897-től kezdve kézműveskamarákat, nálunk pedig 1884-ben ipartestületeket kezdenek felállítani és részben újból bevezetik a képesítést. Az oligarchikus liberalizmus iparpolitikája tehát már említésre méltó mértékben korlátozza a versenyt.

b) *A gazdaságpolitika egyéb ágai.*

A monopolisztikus versenyen kívül a csoportos versenynek van egy másik faja is: a tőkének és a munkának a harca, amelyet helyesebb lenne a munkások és a munkaadók harcának nevezni, mert a vállalkozó távolról sem mindig tőkés is egy személyben. A munkások szervezkedésének elfojtása az egyéni liberalizmus korában arra vezetett, hogy a munkásmozgalom föld alatti mozgalom formáját öltötte fel. A szakszervezeteknek a 70-es évek óta bekövetkezett elismerésével azután nyílt és ellenőrizhető, bár nehezen ellen-

örizhető mozgalommá vált. Ezzel a *hatósági szociálpolitika* mellett a szociálpolitika másik nagyfontosságú ága, a *munkások önszegélye* is kialakul, amely azonban nem egyszer forradalmi megmozdulásba csap át. A marxizmus hatása alatt ugyanis a szakszervezetek nem egyszer államot alkotnak az államban: a munka és a tőke harca vésszes osztályharccá fajul el. A forradalmi szindikalizmus az általános sztrájkot a fennálló rend megdöntésére a legalkalmasabb eszköznek nyilvánította — a hadsereg ellenes propaganda mellett. A feudális liberalizmus idején azonban a szociálista-kommunista megmozdulások még nem vezetnek sikerre.

A szociálpolitika lényegesen előrehaladt ebben a korban. A munkásszervezetek elismerése nyomában csakhamar elismerik a kollektív szerződések jogosultságát is. Ebbe az időszakba esik a társadalombiztosítás kiépítése is, amelyet 1883-ban Bismarck indított meg a kötelező betegségi biztosításnak a bevezetésével. Ezt csakhamar követte a baleset, öregség és rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló biztosítási ágazatok megszervezése is. 1911-ben pedig Anglia bevezeti a munkanélküliség esetére szóló biztosítást. A munkaidőt is lényegesen leszállítják. A múlt század végén teljes foglalkoztatottság mellett is már többnyire 9—10 órás munkanap van érvényben. Ha visszagondolunk arra, hogy a kapitalizmus első évtizedeiben 16—18 óra volt a napi munkaidő, meg kell állapítani, hogy a szociálpolitika nem volt hiábavaló. A munkaidő csökkenésében pedig nagy része volt a technikai haladásnak is. Az ipari forradalom megteremtette ugyan a géphezkötöttséget, amely kikerülhetetlenül egyhangúvá teszi a bér munkás életét, amin — a nagyiparban — semminemű társadalomgazdasági rend sem változtathat gyökeresen, s csupán enyhítheti a munkás életszínvonalának eme-

lésével, a gyári munkásnak kedvezőbb társadalmi mi-
liőbe való helyezésével, kis családi házhoz juttatásá-
val, ami a legfontosabb módja annak, hogy a munkás
gyáron kívüli élete változatosabb legyen. Erre pedig le-
hetőséget nyújt az, hogy a gép nemcsak leköt, hanem
fel is szabadít, ha a gép nemcsak az ember helyett, ha-
nem vele együtt termelékenyebben dolgozik. Ezért rö-
vidült meg olyan lényegesen a munkaidő az ipari for-
radalom óta, ezért emelkedett számottevő mértékben a
munkásság életszínvonala a XIX. század közepe óta.

A hagyományos szociálpolitika főként a nagyipari
munkások elproletarizálódásának következményeit
igyekszik enyhíteni és jelentős sikereket is ért el anyagi
téren, de a gyáripari munkás tömegember jellegét nem
szüntetheti meg. Sokkal magasabbra tör az a társada-
lompolitika, amelyet Röpke igazi szociálpolitikának ne-
vez, és amely a kézmű felkarolása tekintetében gya-
korlatilag a keresztény szocializmus törekvéseivel is
rokon. Röpke a „harmadik út“ programját ugyan nem-
régiben, az irányított gazdaság korában dolgozta ki,
de nemcsak az irányított gazdaságot, hanem a libera-
lizmus feudális vonásait is el akarja törölni. Ezért
szerzője találóan nevezi vagylagosan „revizionista libe-
ralizmusnak“ is a harmadik utat, mert célja elsősorban
a szintiszta liberalizmusnak a helyreállítása, másod-
sorban pedig a mezőgazdaság körében a naturálgazda-
sági (önellátó) hányadnak a fenntartása és fejlesztése.
Ami a harmadik út szociálpolitikáját illeti, az egyene-
sen a proletariátus megszüntetését hirdeti. Főszközei
lennének a kézműiparnak s a gyáripár decentralizá-
ciója útján a kis- és középnagyságú gyáriparnak a
megerősítése. Ilymódon a gyáripár terén a proletár
helyét félig kézműves, félig földműves munkás-típus
foglalná el. A program legnehezebben megvalósítható

része azonban éppen a nagyipar központosításának az enyhítése. Röpke jól látja, hogy ennek a folyamatnak megvannak a maga határai, de mégis csak szerfölött derülátóan ítéli meg az itt fennálló lehetőségeket. Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy bár az ipar decentralizációja a légi háború veszélyei folytán katonai szempontból is kívánatos, a decentralizációra nézve még túlságosan kevés tapasztalattal rendelkezünk, semhogy jóslásokba lehetne bocsátkozni az-iránt, hogy mennyiben lehet ezen az úton a messze-menő munkamegosztást, a folyamatos munkát és a Taylor-rendszert visszaszorítani, és a gyári munkást egy olyan társadalmi környezetbe helyezni, amely a természetes közösségekhez, elsősorban a családhoz és a nemzethez (utóbbi tényezőre egyébként Röpke kifejezetten nem is helyez súlyt) újra szorosabban szálakkal fűzi. A szociálpolitika ily módon persze elveszítené különállását, mint ahogy részben már el is veszítette, és „józan agrár-, kézműves-, ipar-, telepítési, lakás- és jövedelemeloszlási politikává” alakulna át. Már most a termeléstechnikai szempontok gondos mérlegelésével önálló kiegészítési teremtése éppúgy a legnagyobb mértékben kívánatos, mint a középosztály fenntartása. Ami a középosztályt illeti, igaz, hogy van egy „középosztálybeli (gazdasági) élettér” is (Marbach), nevezetesen az iparnak és a kereskedelemnek azok a területei, ahol minőségi árukat állítanak elő és hoznak forgalomba, mert ide a tömegtermelésre berendezett nagyipar nem tud behatolni; mindazonáltal a középosztálynak számos rétege is mindinkább védelemre szorul. A nagyipar és a tömegtermelés korlátozásához azonban már csak azért sem szabad vérmes reményeket fűzni, mert a most folyó világháborúban a győzelem a tömegtermelés diadala lesz. Arra pedig nincsen példa a világ-

történelemben, hogy egy politikailag sikeres gazdasági rendszerrel gyökeresen szakítsanak.

A szervezett verseny áttért a fogyasztás területére is, de a fogyasztók egyesülése *szövetkezetekben* már nem veszélyezteti a magánkapitalista rendet. A szövetkezeti mozgalom, mint láttuk, még a szintiszta szabadelvű rendszer korában útnak indult, de csak a feudális korszakban tett nagyobb jelentőségre szert. A fogyasztási szövetkezetek azonban — számottevő terfoglalásuk dacára — a kiskereskedelmi forgalomnak aránylag még mindig szerény hányadát bonyolítják le. A jelenlegi világháború előtt ez a hányad Angliában $\frac{1}{6}$, Svédországban és Dániában $\frac{1}{5}$ körül mozgott. A fogyasztási szövetkezeti mozgalom célja a munka- és tőkeegyesítés. A munkaegyesítés elvének azonban csak a kis fogyasztási szövetkezetek tehetnek eleget, a nagy szövetkezetek igazgatása ezzel már nem fér össze; viszont a tőkeegyesítés terén utóbbiak vezetnek, s ha a vásárlási visszatérítés alapjára helyezkednek, ők biztosíthatják a legjobban tagjaiknak a nagybani beszerzés előnyeit.

A *vámpolitika* terén időnként a *protekciónizmus* lényeges fokozódása észlelhető. A szabadkereskedelmi érát vámvédelmi hullámok öntik el 1879-ben és századunk elején. A legnagyobb kedvezmény záradéka azonban a szerződéses tarifákat mindenesetre messzemenően általánosította, s így bizonyos fokig még szabad kereskedelemről lehetett beszélni.

A vámvédelem mellett ebben a korszakban már az iparnak *állami subventio*-val (készpénz- és természetbeni segéllyel) való fejlesztése is nagyobb szerepet játszott.

A *vasutak államosítása* is növekvő jelentőségre szert.

Ezek voltak a gazdaságpolitika legnevezetesebb fejleményei a feudális liberalizmus korában.

3. Az irányított gazdaság.

a) *Mi az irányított gazdaság?*

A történeti fejlődés hol fokozatosan, hol lökészerűen megy végbe, úgyhogy az egyes korszakoknak kronológikus elhatárolása már csak erre való tekintettel is mindig többé-kevésbé önkényes. A magunk részéről az oligarchikus liberalizmus korszakára azért teszünk pontot 1914-ben, mert az első világháború hatalmas lökést adott az irányított gazdaságnak, s ezzel meggyorsult az a fejlődési folyamat, amelynek egyes csirái már a feudális liberalizmus korában is kibontakoztak. Oroszországban a bolsevista terror 1917 óta az első államszocialista kísérletet vitte véghez, amely már a modern kapitalizmustól a technika vívmányait is kisajátította. De Oroszország kivételével az 1914—18-as világháború után a gazdaságilag haladott államokban a fejlődés az irányított gazdaság felé haladt. Magának a fejlődésnek az üteme az egyes országokban igen különböző, s még annak vonala sem töretlen, de hogy ez az irányzat mégis csak érvényesült, az immár határozottan kivethető. Az irányított gazdaságnak az irodalma ma már csaknem áttekinthetetlen, de ennek a gazdaságnak anyri faja van, hogy kimerítő meghatározást nem lehet róla adni. Ezért csak nagy általánosságban igyekszünk lényegét megragadni.

A szabadelvű érában is volt vámvédelem, amely már bizonyos fokú irányítást, bár csak részleges irányítást jelentett, mert a piaci gépezetet még csak világ-gazdasági szempontból korrigálta a nemzetgazdaság érdekében. Az igazi irányított gazdaság ott kezdődik,

ahol a verseny rendszerével már általánosabb szempontból nem vagyunk megelégedve. Ezért a békegazdaságban a konjunktúrapolitika az első lépés az irányított gazdaság felé, mert itt a gazdasági élet egyetemes megrázkódtatásainak rendszeres megelőzéséről van szó, ami nemzet- és világgazdasági szempontból egyaránt fontos. Már most mindaddig, amíg a szabad verseny rendszere mellett a gazdasági élet egyensúlyi állapotban van, a termelékenység a lehető legjobban biztosítva látszik, úgyhogy gazdaságpolitikai probléma fel sem merül. Mihelyt azonban egyensúlyi zavar, válság vagy pangás keletkezik, akkor már a gazdaságpolitikának kell közbelépnie és evvel a termelékenység világnézeti kérdéssé is válik. Mert szigorúan véve csak akkor lehetne tudományosan megalapozni a *konjunktúrapolitikát*, ha pontosan meg lehetne határozni, hogy a nemzeti jövedelem és vagyon létrehozásában a két fő alkatelemnek, a *magángazdaságnak* és a *gazdaságpolitikainak* mekkora az érdeme. Ez a közgazdasági *beszámításnak* egyik legsúlyosabb problémája, amely mint minden gazdasági beszámítási probléma, sem mechanikus egyöntetűséggel, sem számszerű pontossággal meg nem oldható. A számszerű pontosság kérdését a liberális közgazdaságtan tulajdonképpen nem is ismeri, mert ott legfeljebb az egyes gazdaságoknak lehet számszerű tervük, mint-hogy ezeknek az egybekapcsolását a piaci gépezet végzi el; gépezetnél pedig csak mechanikai képzetnek lehet helye, ez viszont a társadalomtudományokban csak analógia jellegével bírhat. *A szabad piac egy különleges szerkezet, egy olyan gép, amelyen nincs feltüntetve, hogy hány lőerejű, hanem csak az van ráírva, hogy a lehető legnagyobb lőerejű. A tervgazdaság azonban nem érheti be a bürokratikus gépezet leghatásosabb működésének feltételezésével, hanem számszerű közgazda-*

sági terveket kell készítenie, adott történelmi helyzetekben, amelyek mint konkrét problémák megoldására irányuló tervek csak viszonylagos érvényűek lehetnek.

b) *Angolszász pénzügyi irányítás.*

A mérsékeltbb irányított gazdaság a verseny működését lényegében csak konjunktúrapolitikával akarja simábbá tenni. Az első világháború után az angolszász államokban a pénzszerű (monetárius) konjunktúrapolitika hódított tért. Hiszen Irving Fisher formulázta először hatásosan az árállandósítás eszméjét, Keyneset illetően pedig nem sokat túlzunk, ha azt állítjuk, hogy ő a monetárius irányított gazdaság követelményét állította fel. Hogy a pénzügyi irányítás eszméje éppen a vezető liberális államokban tudott gyökeret verni, annak az a magyarázata, hogy a pénzügyi beavatkozás a vámvédelemhez hasonlóan még messzemenően összeegyeztethető a piaci gépezettel, mert a termelést csak közvetve — a pénzmennyiség befolyásolása útján — az árakon át irányítja. A valutastabilizálás eszméje az árkonjunktúrák elméletén nyugszik, amely alapjában véve a mennyiségi elméletnek egy magasabbrendű válfaja, s így inflációs elmélet. A gazdasági hullámmozgások legfőbb okát ugyanis abban keresi, hogy a túlzott pénzszerzés a fellendülést kiélezi, s ennek nyomában beköszönt a válság és a pangás. Jól látja, hogy a konjunktúramozgalmaknak rengeteg nem monetáris oka is van, de azt hiszi, hogy ezek felett megfelelő pénzügyi politikával urrá tud lenni.

Hymódon az 1914—18-as világégés után az árstabilizálás lett a pénzügyi irányelve. Ez az elv leginkább az 1925—29. évi hirhadt amerikai prosperitás idején érvényesült, amikor az amerikai nagykereske-

delmi árak nagyjában változatlan szinten maradtak, és mégis a termelés kibővítésével mennyiségi jó konjunktúra bontakozott ki. Erre az úgynevezett profitinfláció nyújt magyarázatot. A technikai haladás és racionalizálás folytán ugyanis a termelési költségek az Egyesült Államokban csökkentek, s ennek folytán a változatlan árak ellenére növekvő nyereség a termelés fokozására serkentette a vállalkozókat. A prosperitás példája tehát nyomatékosan emlékeztet arra, hogy a hullámmozgásoknak az okait nemcsak a pénz, hanem a javak világának az oldalán is kell keresni.

A legutóbbi világválság során azután a valutapolitikában nevezetes fordulat állott be. Anglia 1931. őszén feladta az aranyalapot, szabad (papír) valutára tért át, és ezzel megkezdődött a leértékelési versenyfutás, amely Anglia és Amerika között a dollárnak 1934 január végén történt devalvációjával egyelőre véget ért. Amikor pedig 1936-ban a Franciaország vezetése alatt álló aranyblokk is összeomlott, 1937 közepén az volt a helyzet, hogy Nagybritannia, az Egyesült Államok és Franciaország 40—42%-os arányban értékelték le pénzüket. Az árállandósítás eszméje azonban még ebben a bizonytalan pénzpolitikai korszakban sem ment veszendőbe, amint azt az angol szabad valutakísérlet mutatja, amely éveken át egy pénzszaporítás nélküli pénzértékcsökkentés volt. A felfegyverkezési verseny megindulásával azonban Angliában is emelkedni kezdtek az árak.

Az 1929—33. évi világválság súlya azután az Északamerikai Unióban Rooseveltet arra kényszerítette, hogy a pénzpolitika mellett a gazdaságpolitika nem monetárius ágaihoz is folyamodjék (iparpolitika, agrár-, szociálpolitika). A New Deal tehát már egy enyhébb irányított gazdasági kísérlet gyanánt jön számításba,

és részben hasonló volt a helyzet Nagybritanniában is a felfegyverkezési verseny megindulása előtt.

c) *A korporatív rendszerek és a teljesítményverseny.*

Az irányított gazdaságnak erőteljesebb formái a testületi (korporatív) rendszerek. Az elsőség ezen a téren kétségtelenül a faszizmust illette meg, a legnagyobb jelentőségre pedig a német hivatásrendiség tett szert. A korporatizmus bírálóinak teljesen igazuk van abban, hogy a *gazdasági parlamentarizmus* gondolata elhibázott, mert a csoportos gazdasági érdekharc elvét egyszerűen átültetné a politika terére, ahol az érdekharc amúgy is túlságosan érvényesül. De ez az ellenvetés alig érinti korunk testületi rendszereit, mert kivétel nélkül mind tekintélyuralmi alapon állanak. Ennélfogva az a körülmény, hogy a fasiszta korporatív szervezet nemcsak a gazdasági és szociális, hanem a politikai szervezetnek is alapja volt, politikai szempontból csak formális jelentőséggel bír, a német hivatásrendiség pedig kezdetől fogva csak gazdasági térre szorítkozott.

A *gazdasági rendiség* ellen Németországban az utóbbi években időnként elhangzó nyilatkozatok csak abban az értelemben foghatók fel, hogy a rendiség nem szuverén szervezet, aminthogy az új rendiség sohasem is volt az. A gazdasági rendek, amelyek néha egyenesen ezt a nevet is viselik, mint például a birodalmi élelmezési rend Németországban, erőteljes állami irányítás alatt álló gazdasági önkormányzati szervezetek, amelyek az állami közigazgatást már a világviszály kirobbanása előtt is nagymértékben közvetítették. Ez áll nemcsak a birodalmi élelmezési rendre, hanem a másík, több autonómiával bíró német önkormányzati

szervezetre: az ipari gazdaságra is. Az új rendiség tehát etatisztikus.

A második világháború után minden államban, még azokban az államokban is messzemenően irányított gazdaságot vont maga után, ahol békés időkben a lehetőség határain belül ragaszkodtak a liberális rendszerhez. Ha tehát évszázados szempontból akarjuk megítélni az irányított gazdaságot, azt kell néznünk, hogy mi a vezérelve nyugodt időkben. *Minden gazdasági rendnek két alapvető ismérve van: egy jogi és egy gazdasági. Az egyik a tulajdonhoz, a másik a versenyhez való viszonya.* Ebből kiindulva, megállapíthatjuk, hogy az *irányított gazdaság, mint békegazdaság* jellegzetes szintetikus (összetett) gazdaság. Nem helyezkedik a korlátlan és szabad verseny alapjára, mint a liberalizmus, de nem is tagadja meg, hanem csak korlátozott magántulajdont és teljesítményversenyt ismer, a korlátozásnak a mértéke, a közérdek pedig mindig politikai probléma. Ez jellemezte a fasisztát és a nemzeti szocializmust a világviszály dülése előtt, dacára annak, hogy mind a két rendszer már fejlődése elején a fegyverkezési gazdaság stádiumába lépett. A fasiszta Olaszországban ugyanis az abesszin háború előtt a verseny még nagy mértékben érvényesült és a német hivatásrendiség is jelentős teret biztosított számára. A német gazdasági rendet ugyanis egy alapvető dualizmus jellemzi: más szervezeti elvek érvényesülnek a *birodalmi élelmezési rend*, mint az *ipari gazdaság* területén. Az élelmezési rend magában foglalja az őstermelést, a mezőgazdasági szövetkezeteket, a mezőgazdasági ipart és a kereskedelem egy részét is, míg az ipari gazdaság szervezete az iparra, a kereskedelemre, a kézműre, a bankokra, a biztosító intézetekre, az energiagazdaságra és az idegenforgalomra terjed

ki. Az élelmezési rend valósítja meg a legteljesebb mértékben az államilag irányított gazdasági önkormányzat elvét, mert ez a rend kezdettől fogva piacszabályozó jogosultsággal van felruházva, holott az ipari gazdaság területén az önkormányzati szervek ilyen jogosultsággal nem rendelkeztek. Más szóval a piaci rend az östermelés körében totális, az ipari gazdaság körében ellenben eredetileg az egész vonalon részleges volt, amennyiben az ipari önkormányzati szervek, a kamarák és a csoportok piacszabályozó jogosultsággal nem voltak felruházva, s ilyenénkép maradt még bizonyos tér individuális és monopolisztikus piaci körzetek számára. Ennek a jelentősége különösen a *kartellpolitika* területén nyilvánult meg. A hadigazdaság totálissá válása előtt ugyanis a kartelleket az egész vonalon megillette a piacszabályozó jogosultság, úgyhogy a csoportok csak ellenőrzést gyakoroltak felettük.

A területi rendszerek a legnagyobb súlyt helyezik a *teljesítményversenyre*. De óvatosan kell bánnunk ezzel a fogalommal. A verseny a termelékenység kérdéskébe vág bele, ez pedig már világnézeti kérdés. Az organikus gazdaságnak egy olyan meggyőződéses híve, mint Hunke is megengedi, hogy a szabad gazdasági rend anyagi téren nagy alkotásokat hozott létre. Elvileg tehát a szabad verseny is lehet teljesítményverseny, feltéve, hogy nem ütközik a közérdekbe, ha pedig ez az eset következik be, akkor korlátozni vagy irányítani kell. Így születik meg a *korlátozott verseny* mellett az *irányított verseny*, mint a szervezett versenynek másik fontos faja. Az irányított versenyt az indítók alapján ismerhetjük fel. A korlátozott verseny lehet tisztán magángazdasági vagy államilag korlátozott, avagy mindkettő. Tisztán magángazdasági volt a monopolisztikus verseny az antitröszt- és kartell-

politika keletkezése előtt, azóta pedig elvileg a korlátozott verseny egyúttal államilag korlátozott is. A verseny fékezésének nyilván az a célja, hogy a szabad gazdaság motivumát, a nyereségvágyat határok közé szorítsa. Ez áll úgy a szabad, mint a monopolisztikus verseny korlátozására. Ezzel szemben a hatóságilag irányított versenynél a közület gazdaságfeletti motivumokkal akarja növelni a teljesítményt. — *Két véglet van a gazdasági életben: az egyik a nyereségvágy mézesmadzaga, a másik a rabszolgamunka.* Tagadhatatlan, hogy a fáraók rabszolgamunkával is piramisokat tudtak emelni, az állami irányítás azonban ma már a kényszer mellett gazdaság feletti motivumokkal is fokozni akarja a teljesítményt. Mindazonáltal egy német író (Weddigen) találóan vonja meg a párhuzamot a szabad verseny és a kollektívisztikus gazdasági verseny között. A szabad versenynél az érem egyik oldala a „szerzési ösztön“, másik oldala a „vesztés, illetve gazdasági csőd“, míg a kollektívisztikus gazdasági versenynél a „közjogi elismerés és jutalom“ áll a halálig terjedő „büntetéssel“ szemben. Találóan mutat rá továbbá a bolsevizmusra vonatkozólag arra, hogy „a büntetés ezt a hiányzó lendítő erőt (felelősségérzetet, kötelességérzetet és az egyéni becsvágyat) csak korlátozott mértékben pótolhatja, annál is inkább, mert a büntetéstől való félelem miatt éppen a gazdaságilag és technikailag legtehetségesebbek húzódoznak a felelősségteljes állásoktól. Ezzel szemben az irányított gazdaság intézményesen helyt ad a tulajdonképeni gazdasági versenynek is, s amellet hatóságilag rendezett versenyénél is a gazdasági szellem megváltoztatásán van a hangsúly. Más kérdés persze, hogy ennek a szellemnek a megváltozása mennyiben remélhető. Az irányított versenyre példa „Minden német hivatásver-

senye" és a „Német üzemek teljesítményversenye.“ Utóbbi azonban nagyjából szociálpolitikai természetű. A háború alatt azután a hadi mintazüzemek versenye került előtérbe. Magyarországon különösen a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942. XVI. t. c. biztosítja intézményesen az irányított versenyt mintagazdaságoknak és kísérleti birtokoknak a létesítésével és vármegyei termelési versenyek vagy mezőgazdasági kiállítások rendezésének elrendelésével.

Végső fokon az organikus gazdasági rend szempontjából is akkor érhető el a legmagasabb teljesítmény, ha *összhang* áll fenn a gazdasági szabadság és az állami irányítás között. Ez pedig egyértelmű azzal, hogy a verseny felesleges korlátozásától és irányításától tartózkodni kell.

d) *A totális hadigazdaság és az irányított gazdaság jövője.*

A totális hadigazdaságban azután a verseny jelentősége messzemenően háttérbe szorul. Az árpolitika nem elégszik meg olyan enyhe eszközökkel, mint amilyen az árak vámvédelmi és konjunktúrapolitikai befolyásolása, sőt még az árellenőrzéssel sem, mert amint jelentkezik a háborús árúhiány, a hatósági árszabályozás csak akkor lehet hatályos, ha azt a termelésnek, a forgalomnak és a fogyasztásnak az irányítása támasztja alá. A termelés terén a vetésterületek előírása, beszolgáltatási kötelezettség, nyersanyaggyártás, a fogyasztás terén a jegyrendszer, világgazdasági szempontból pedig a devizagyártás a hadigazdaság legélesebb eszközei. A jegyrendszer terén mutatkozik a legnagyobb rokonság a kommunisztikus és az irányított hadigazdaság között. Csakhogy az az óriási kü-

lönbség, hogy az irányított gazdaságot erre csak a háborús szükséghelyzet kényszeríti, holott az a kommunizmus rendjének elvileg is megfelel. Egészen bizonyosnak látszik, hogy az irányított békegazdaságban a fogyasztásnak ezek a közvetlen, szigorú korlátozásai el fognak enyészni, és az is nagyon valószínű, hogy a termelés irányítása sem lesz olyan részletekbe menő, mint manapság. Vitás azonban, hogy a világgazdaság kereskedelem- és valutapolitikai képe hogyan fog festeni. Erre nézve nemcsak az ellenfelek, hanem részben még a szövetségesek tervei is eltérnek egymástól. Németország a nagyterg gazdaság, Amerika az aranyunió, Anglia a nemzetközi kliringunió mellett tört lándzsát. A nagyterg gazdaság tulajdonképen egy külkereskedempolitikai alakulat, amelyre Anglia is példát teremtett, amikor az 1932. évi ottawai egyezményben dominiumaival elsőbbségi szerződéseket kötött. A devizagazdálkodást azonban Anglia és Franciaország csak háborús szükségintézkedés gyanánt vezette be 1939-ben, holott a német nagyterg gazdaságnak valutapolitikai szempontból szerves kiegészítő része lenne a devizagazdálkodás. Az amerikai valutastabilizációs (White-féle) terv viszont a devizagazdálkodást teljesen ki akarja küszöbölni, s az angol (Keynes-féle) terv is eltávolodik tőle. Mindkét angolszász terv egy nemzetközi számoló egységnek, az Unitas-nak, illetve a Bancor-nak a bevezetését javasolja. Az amerikai terv azonban lényegében aranyuniót, az angol pedig egy nemzetközi kliringuniót akar megvalósítani. Mindkét angolszász világgazdasági program a nemzetközi konjunktúrapolitika eszközeinek is szánja a valutastabilizálást. És bármennyire nehéz probléma is a helyes konjunktúrapolitika, a hullámmozgások kilengéseinek megfékezése olyan elsőrendű feladat, hogy az elől meghátrálni nem lehet. A világgazdaság valóban

válaszúton van és csak a háború után fog eldőlni, hogy milyen útra is fog lépni, de az nem szenved kétséget, hogy egyfelől az aranynak újból szerepe lesz, másfelől pedig a világgazdaság bizonyos fokú irányítása két, rövid megszakítással egymást követő viláégés után nem kerülhető el.

e) *Szociálpolitika vagy egyenlőség?*

Az irányított gazdaság testületi rendszerei a szociálpolitikai haladást meggyorsították. Gondoljunk csak arra, hogy a nemzeti szocializmus egyenesen korunk két vezető eszméjének, a nemzeti és a szociális eszmének a szintézisét tűzte ki célul. A közgazdaságtan hagyományos szóhasználata szerint, amely a magánkapitalizmus és a marxizmus harcában alakult ki, a szocializmus az a rendszer, amely a termelési eszközök felett a magántulajdont meg akarja szüntetni, hogy azok köztulajdonba vételével államosítsa a termelést. Mindazokat a szociális irányzatokat viszont, amelyek nem eltörölni, hanem korlátozni akarják a magántulajdont és a vele járó egyenlőtlenségeket, a szociálreform, illetve szociálpolitika irányzatának nevezzük. A hagyományos terminológia szerint tehát a nemzeti szocializmus békegazdasága is elvileg a szociálpolitikának, mégpedig egy erőteljes szociálpolitikának a hordozója volt. Viszont a tekintélyállamok a munka és a tőke harcát, amely a liberális államot oly gyakran megrázkódtatta, intézményesen ki akarják küszöbölni. Kétségtelen, hogy az erős államnak egyik legnagyobb sikere, ha ki tudja kapcsolni ezt a harcot, amelynek végső fokon csak a kül-ellenség látja hasznát. A világháborúval járó szenvedések már 1918 után is meggyorsították a szociálpolitikai haladás ütemét és jelenleg is ez az irányzat érvé-

nyesül. A vezető magánkapitalista államokban, az Északamerikai Unióban és még előbb a Brit Birodalomban (Beveridge-terv) nagyszabású szociálpolitikai programok láttak napvilágot.

A szociálpolitika helyett az egyenlőség eszméje mellett a szocializmus és a kommunizmus kardoskodnak.

Ugy a szociálpolitika, mint az egyenlőség végső fokon jövedelem- és vagyoneleszlási probléma. Nézzünk tehát itt szembe a jövedelemeloszlás egyenlősítésének a kérdésével. A jövedelemeloszlás egyenlősítése józan határok között kívánatos, és ez a szociálpolitika egyik legfőbb feladata. A cinikus és az önző azzal akarja elütni a szociálpolitika igazát, hogy kevésért sokat, sokért csak keveset lehet tenni. Ez azonban egy elfogadhatatlan álláspont. Azzal viszont tisztában kell lenni, hogy a jövedelemeloszlás egyenlősítése önmagában véve csak keveset segíthet. Nézzük a magyar nemzeti jövedelmet. Ha az egyenlőség merev elve alapján akartuk volna felosztani Csonka-Magyarország nemzeti jövedelmét, arra az eredményre jutottunk volna, hogy egy közepes évben, 1934—35-ben a nemzeti jövedelem fejhányada lakósonként mindössze 412 P lett volna. Az általános jólét tehát csak kisebb részben jövedelemeloszlási kérdés, nagyobbbrészt a gazdasági haladásnak a problémája. Nemcsak nálunk, hanem még Amerikában is ez a helyzet. Hiszen széles munkás- és farmerrétegek életnívója az Egyesült Államokban még a híres prosperitás idején is rendkívül sok kívánnivalót hagyott hátra. A nemzeti jövedelemnek egy adott időpontban való felosztása azonban egy jogosulatlan művelet lenne, mert nem számol sem azzal, hogy a jövedelemnek egy részét a termelés fenntartása végett meg kell takarítani, sem azzal, hogy a gazdasági haladással a nemzeti jövedelem is emelkedik. Pedig a modern gazdasági élet nem egy álló víz-

hez, hanem inkább egy hegyi patakhoz hasonlítható, amely a völgyekben néha elakad ugyan, de aztán újból tovább rohan. S ha arra gondolunk, hogy a munkásság helyzete a XIX. század elejétől századunk elejéig mennyit javult, derűlátó felfogást vallhatunk a jövőre nézve. A termelékenység emelkedése a gazdasági haladás során a szociálpolitika leghatalmasabb emeltyűje.

Ami a vagyoneeloszlás egyenlősítését illeti, itt még a szocializmus és a kommunizmus sem áztatja a nagy tömegeket azzal, hogy ezen a réven máról-holnapra földi paradicsomot lehet elővarázsolni. Mert a vagyonok nagy része termelési vagyon, amely először is fogyasztási célokra fel nem használható, másodsor pedig az évezredek fejlődés folyamán felhalmozott reáltőkét alkotja, amely nélkül a termelés olyan rohamosan visszacsúszna, hogy milliók állnának az éhhalál előtt. A múlt században egy franciaországi bankárhoz berontott egy koldús és erélyesen követelte, hogy adja ki vagyonából az őt megillető részt. A bankár erre egy frankot nyomott a koldús markába azzal, hogy barátom, az én vagyonom 30 millió frank, Franciaországnak pedig éppen 30 millió lakosa van, úgyhogy Önre ennyi jut. És nézzük a magyar nemzeti vagyont. Trianoni Magyarország nemzeti vagyona 1927-ben egy alighanem túlzó statisztikai számítás szerint 32 milliárd pengő körül mozgott, úgyhogy akkoriban a lakosságra fejenként kereken 3760.— P esett. Ha tehát elméleti eszmefuttatás céljából eltekintünk attól, hogy a nemzeti vagyon nagy része termelési vagyon és így nem osztható fel, akkor is mivé zsongorodnak össze a nagy vagyonok felosztásához fűzött remények. Ez nem jelenti azt, hogy a földbirtokpolitika terén nem kell mindent elkövetni az önálló kisbirtokosok alapvetően fontos nemzeti rétegének a megerősítése érdekében. De egyfelől a földreform üte-

ménél figyelembe kell venni a termelékenység szempontját, másfelől pedig azt is tudnunk kell, hogy az 1930-as évek közepén Csonka-Magyarország egész megművelt területe 11,442.000 kat. hold volt, úgyhogy egy lélekre átlag 2.5 kat. hold jutott (Ujlaki-Nagy). Ha pedig egy maradinak valóban nem nevezhető agrárpolitikusunk (Matolcsy) merész tervét nézzük, amely 500 holdon felül úgyszólván minden birtokot fel akar osztani, akkor is, mi lenne az eredmény? Az, hogy mindössze 225.000 földműves család juthatna kisbirtokhoz.

A szociálpolitika is csak kitartó munkával karöltve emelheti a nép széles rétegeinek életszínvonalát.

f) *A bürokrata és a gazdasági rend.*

Az új gazdasági rendszerek új gazdasági szellemet ígérnek, de maguk is elismerik, hogy ennek a megteremtése hosszú időt igényel és egyelőre még a jövőnek a kérdése. Pedig az igazi szintézis az lenne, ha a nyereségvágytól fűtött vállalkozó helyére egy új gazdasági szellemmel telített egyén lépne, akiben a magánérdek és a közérdek összhangja mintaszerűen megtestesülne, vagyis egyesítené magában mindazt, ami jó a vállalkozóban és a bürokratában: a vállalkozó kezdeményező képességét és leleményességét, s a közhivatalnok etikai hivatásöntudatát, a vállalkozó nyereséghajhászása és a bürokrácia formalizmusa nélkül. Minthogy azonban *a vállalkozónak és a közhivatalnoknak ez az eszmenyi kentaurja* nehezen akar megszületni, a gyakorlati megoldás az irányított gazdaságban az, hogy a vállalkozót a bürokrata és a politikus együtt irányítják. Ez következik az irányított gazdaság természetéből, amely nem államosít, mint a szocializmus és a kommunizmus, hanem csak fékezi a gazdasági versenyt és kijelöli az útját.

Az irányított gazdaságot nem a tündérek, hanem a bürokraták raja kíséri. Mert a tündérek nem jönnek elő rejtett berkeikből, hogy a vállalkozók helyébe üljenek be és üzleteket kössenek. Ennélfogva csak két lehetőség között van választás: a bürokrata ellenőrzi és részben irányítja a vállalkozót, vagy beül a helyére. Az első az irányított gazdaságnak, a másik az államszocializmusnak a módszere.

A bürokrácia jelentőségének előtérbe állításával korántsem akarjuk a politika szerepét lebecsülni, hiszen a politikusok szabják meg a gazdaságpolitika legfőbb irányvonalait. Az irányításnak egy része is azonban már a közigazgatásra, a végrehajtás pedig úgyszólván teljes egészében a közigazgatásra és a vállalkozóra hárul. De a politikus, éppúgy, mint a köztisztviselő, nem tud mindig olyan pártatlan lenni, mint a jól működő piaci gépezet. Az egyes és a csoportos érdekek nyomásának pedig a politikus még sokkalta inkább ki van téve, mint a bürokrata. Nincs olyan politikai rendszer a világon, amely az érdekharcot ki tudná zárni. Még a tervgazdaságban is versengeni kell az egyes üzemeknek vagy üzemi csoportoknak, ha nem másért, a termelési tényezők hatósági kiutalásáért. A szabad gazdaságban a nyereségért, a tervgazdaságban a hatóságokért, az irányított gazdaságban pedig mind a kettőért folyik a verseny.

A jövedelemeloszlás fejezetében csak utaltunk arra, hogy a származékos jövedelmek közül legfontosabb a köztisztviselői fizetés. De ezen a helyen hozzá kell tennünk, hogy ez a jövedelem gazdaságpolitikai szempontból is a legérdekesebb, mert a köztisztviselőnek a vállain nyugszik az állami közigazgatás, amelynek egyik ága a gazdasági közigazgatás is. Minthogy a verseny az egyenlőség-ellentéte, minden gazdasági rendben any-

nyiban van gazdasági verseny, amennyiben a jövedelemeloszlás nem egyenlő. Ez a verseny legtágabb fogalma, amely úgy szól, hogy *gazdasági verseny annyiban érvényesül, amennyiben a jövedelemeloszlás során a magasabb teljesítmény magasabb anyagi ellenszolgáltatásban részesül*. A verseny ebben az értelemben kiterjed a jövedelemeloszlás egész területére, tehát nemcsak a piacra és a gazdasági közigazgatásra, hanem a közigazgatás minden egyéb ágára is. A versenyt csak úgy tudjuk hiánytalanul megragadni, ha azt az egész gazdasági küzdelemmel, vagyis magával a jövedelemelosztási harccal azonosítjuk. A gazdasági harc közös célja pedig a jövedelemszerzés. A jövedelemeloszlás különböző körzetei közül azonban a legjellegzetesebb mégis csak a piaci jövedelemeloszlás, amely az anyagi termékkel áll kapcsolatban. Itt zajlik le a legsajátosabb gazdasági verseny, amelynek indító oka, legalább is fő indító oka a szerzés, teljesítménye pedig a javak előállítás és szétosztása. Ezért tartotta a liberalizmus a szabadpiaci jövedelemeloszlást a gazdasági verseny kizárólagos színterének. De rá kell mutatnunk arra, hogy a köztisztviselők között is folyik verseny, csakhogy az nagyobb mértékben nem gazdasági, mint gazdasági. A magasabb anyagi siker ugyanis a versenynek csupán egyik oldala. Az életnek minden területén folyik a harc, úgyhogy a gazdasági és gazdaság feletti versenynek vannak közös motivumai, sőt közös eszközei is. Ilyen közös indítókok a társadalmi és a közéleti kitérés. A közös cél pedig, amelyért többen harcolnak, és amelyet csak az egyik érhet el, igen sokféle lehet, de sokfélék az eszközök is, amelyek a célokhoz elvezetnek. Akár egy hivatalnok-államtitkári, akár egy segédfogalmazói állás, akár egy képviselői mandátum, akár egy exportüzlet megkötése forog kockán, ezért mind ver-

seny folyik, s a leleményesség, a cselszövés, a magasabb anyagi ellenszolgáltatás és mi egyéb nemcsak a vállalkozóknak, hanem a köztisztviselőknek, képviselőjelölteknek és másoknak a versenyét is jellemezheti. De szoros értelemben vett gazdasági verseny mégis csak az, amelynek motivuma gazdasági: a nagyobb anyagi siker. Bizvást állíthatjuk tehát, hogy a verseny anyagi indítóoka a legerőteljesebben a vállalkozónál érvényesül, mert a nyereség lehetősége és a veszteség veszélye a gazdasági verseny leghatalmasabb lendítő ereje. A köztisztviselőnél viszont a magasabb anyagi ellenszolgáltatás ösztönző hatása — a fokozatos előléptetés rendszere mellett — csak a hierarchikus jövedelmi fokozatok szerényebb keretei között jut szóhoz.

A liberalizmusnak sajátos volt a felfogása az állami közgazgatásról: az államot kesztyűs kezű munkaadónak nézte, aki a bürokratából csak rendkívül silány teljesítményt tud kiváltani. Szerinte az állami gépezet lassan mozog, hiányzik belőle a kezdeményező képesség, formalizmus jellemzi. De ki kell emelnünk, hogy a liberalizmus szemei előtt egy rosszminőségű bürokrácia képe lebegett. Angliában közmondásossá vált a szabadelvű korszakban az a példa, hogy az angol állami haditengerészet 200 évvel később vezette be a *citromlé* fogyasztását, mint a magánvállalkozók kezében levő angol kereskedelmi tengerészet, s ilymódon a bürokrácia lomhasága folytán sok ezer haditengerész esett a skorbutnak áldozatul. — Ha egy új eszme útjára indul, az emberiséget határtalan bizakodás fogja el. A régít gyökerestől félretolják, s az újat féktelenül hagyják érvényesülni, és rendszerint csak későn eszmélnek rá arra, hogy nem minden rossz, ami régi, és nem minden jó, ami új. Ez volt az egyénies szabadság eszméjének az esete is. A merkantilizmus bukása megvetéssel töltötte

el a liberalizmus híveit az állam gazdasági tevékenységével szemben. A hanyatló merkantilizmus bürokráciájának csak a visszáságait látták meg, és feltétlenül bíztak az egyéni szabadság üdvös társadalmi hatásában. Az bizonyos, hogy *1914 előtt a vállalkozó és a köztisztviselő* még nagyrészt két homlokegyenest ellenkező típus volt. A vállalkozót a kockázat, a bürokratát a biztonság jellemezte, hiszen állandó fizetése és nyugdíjigénye mentesítették a piac esélyeitől. Akkoriban még nem volt jelszó a közigazgatás racionalizálása, nem voltak bevezetve a kiselejtező szakvizsgák, és a köztisztviselői létszámcsökkenés eszközához is sokkalta ritkábban folyamodtak, mint az első világháború után. Míg a magánvállalkozónak nemcsak esélyekkel, hanem veszélyekkel is kell számolnia, a gazdasági élet hullámmozgásaira és a versenytársakra való tekintettel, addig a kevésbé törekvő köztisztviselő a szabadelvű korszakban legfeljebb lassúbb előmenetelre számíthatott. Liberális pénzügyi íróknál akkoriban olyan nézettel is találkozunk, hogy a közhivatalnoki pálya gyenge szervezeti egyéneknek való. Az illetők nyilván az 1914 előtti 10 óra után hivatalba járó hivatalnok típusát tartották szem előtt, amit egyébként szintén messzemenő túlzás volt általánosítani. De ismételten hangsúlyozzuk, hogy az állam az előző világháború előtt tényleg kesztyűs kezű munkaadó hírében állott, és ezt a képzetet a szociáldemokrácia igen ügyesen kiaknázza. Ugy tüntette fel, mintha a munkafegyelem csak a magánvállalkozónak, a kizsákmányoló kapitalista vampirnak a találmánya lenne, holott a szocializmus világboldogító rendje mellett feleslegessé válik a vállalkozó és üzemi tanácsok helyettesíthetők — a munkásdemokrácia nagyobb öröme. Ez volt az 1914—18-as háborút követő éveknek a forradalmi ideológiája, és mi történt, mikor a kommunizmus

uralomra került? Lenin a hadikommunizmus keserves tapasztalatai alapján 1919-ben már kénytelen volt kiadni a jelszót, hogy „a tömegeknek ellentmondás nélkül alá kell vetniök magukat a munkafolyamatot vezetőik egységes akaratának.” Kiderült, hogy az *erőskezü vállalkozó* helyébe az *erőskezü államnak* kell lépnie, mert különben a *munkafegyelmet* nem lehet fenntartani. Az üzemi vezető tehát semmiféle gazdasági rendben sem nélkülözhető. És a kommunizmus távolról sem tudta megvalósítani az egyenlő jövedelemeloszlást sem, mert az fejlett gazdasági viszonyok között az utópiák birodalmába tartozik. A béregyenlőség elve már a hadikommunizmus idején végleg elbukott, mert a termelés ezen az alapon páratlanul alacsony szintre süllyedt. A bolsevizmus a gazdasági közigazgatás területén is kénytelen volt több jövedelmi réteget megkülönböztetni, s ezeknek a berrétegeknek a száma az idők folyamán lényegesen szaporodott. A Stakhanovizmus-sal pedig egyenesen azt az akkord-bérrendszert vette át a bolsevizmus, amelyet a szociáldemokrácia a magánkapitalista rendben hajcsárrendszer néven oly hevesen támadott, mert alkalmas arra, hogy az egyenlőség elvének áttörésével a munkásság egységét megbontsa. Kiderült azonban, hogy a magasabb anyagi ellenszolgáltatás kapitalista intézményét a kommunizmus sem tudja nélkülözni. — Az erős a gazdasági életet a *verseny arénájává* akarja tenni, hogy legyűrhesse a gyengébbet, a gyenge viszont az *egyenlőség szanatóriumává* szeretné átalakítani. De kiderült, hogy nincsen olyan gazdasági rend a világon, amely egy ilyen szanatóriumot fenn tudna tartani. Még a kommunizmus is kénytelen volt individualista ellentmondásként a gazdasági versenynek tekintélyes maradványait megtartani, s amellet hatóságilag rendezett versennyel igyekszik a munkateljesítményt növelni.

Ami az irányított gazdaságot illeti, az állam ma már itt is sokkalta keményebb kezű munkaadó, mint amilyen a liberális korszakban volt. Mindazonáltal a fokozottabb köztisztviselői fegyelem nem pótolhatja a verseny nyomását, mert a köztisztviselő felett mégsem lebeg a teljes anyagi romlás Damokles kardja, mint a vállalkozó felett. És ami nem kevésbé fontos, *a szabad verseny egy társadalomgazdasági gépezet*, amely tárgyilagosan, személyi mozzanatoktól messzemenően függetlenül jutalmazza az életképest és kiselejtezi az életképtelent, holott a *bürokratikus kiválogatás* munkáját emberek végzik, s így az önkénynek, a tévedésnek, a hiúságnak és a részrehajlásnak kikerülhetetlenül tágabb tere nyílik. Ezzel nem a gazdaságpolitika létjogosultságát vonjuk kétségbe, hanem csak józan határait mutatunk rá. Mert amióta bebizonyosodott, hogy a szabad versenynek egyrészt meg vannak a maga hiányosságai, másrészt pedig a verseny túléli önmagát, az egyéni liberalizmus tagadó gazdaságpolitikai álláspontja tartahatatlanná vált, s a gazdaságpolitika és vele együtt a gazdasági közigazgatás újból a gazdasági rend szerve alkateleme lett. A *gazdaságpolitika* pedig a legszorosabban összefügg az *államcélok* kérdésével. A liberális állam a szabad verseny játékától várta a legnagyobb termelékenység biztosítását, úgy hogy elvileg nem ismerhetett gazdaságpolitikai célt. Ezzel szemben minden más államnak *a termelékenység fokozása a sajátos gazdaságpolitikai célja*. Minthogy pedig a többi államcél a gazdaságinak nincsen alárendelve, a gazdaságelmélet csakis a termelékenység fenntartására vagy fokozására irányuló beavatkozással foglalkozhatik behatóbban. A *nem-gazdasági államcélokra* nézve a közgazdaságtan csak annak a vizsgálatára szorítkozhatik, hogy a megvalósításukra irányuló beavatkozás milyen gazdasági

hatásokat válthat ki. Ez a közgazda legnehezebb feladata. *A közgazda az a kellemetlen ember*, aki kénytelen emlékeztetni arra, hogy a javak természetadta szűkössége határt szab nem csak a nemzeti szempontból olyannyira indokolt hatalmpolitikai, hanem a szociális és művelődéspolitikai törekvéseknek is, mert ha egy célra használunk fel anyagi eszközöket, kevesebb jut a másokra. És aki nem veszi figyelembe, hogy ezt a határt csak a termelés fokozásával lehet kitolni, és a jövedelemeloszlás egyenlősítését *csodaszernek* tartja, azt az elszegényedés és a nyomor fokozódása sokszor súlyos társadalmi és gazdasági megrázkódtatásokkal fogja figyelmeztetni arra, hogy *a termelékenység emelése nélkül nincsen tartós szociálpolitikai és művelődéspolitikai haladás.*

Hogy a termelékenység növelése a gazdaságpolitika legfőbb sajátos célja, arra nézve ma már megkezdődött egyetértés uralkodik. A nézeteltérések ott kezdődnek, hogy a versenynek a termelékenységre mi a hatása? Nézetünk szerint a versenynek az irányított gazdaságban nagy szerepet kell biztosítani, mert különben kikerülhetetlen a produktivitás hanyatlása. A lét anyagi feltételeiért küzdő embernek, a *homo oeconomicus*nak magatartásából fakad a verseny. Hatásaival ma már vajmi kevesen vannak minden vonatkozásban megelégedve, hátrányainak kiküszöbölése pedig nem történhet a közhatalom beavatkozása nélkül, mert *a gazdasági erkölcs* az erkölcs azon *heteronom* területeihez tartozik, ahol a *jogi biztosítékok* elengedhetetlenek. Aki nem használja ki a gazdasági versenyben a jogrend által nyújtott lehetőségeket, az versenytársával szemben alulmarad. Ebben nyilvánul meg *a verseny gépies természete és a jog formalizmusa* a gazdasági rend szempontjából. *Az egyéni versenyt nem lehet egyenlősíteni!* Viszont a

verseny általános jogi-etikai kereteinek határozott felállítására már az antitröszt- és kartellpolitikával megkezdődött, mert a gazdaságpolitika ezen ágai lényegében a tisztességtelen verseny egyik legfontosabb fajának, a monopolisztikus tisztességtelen versenynek a megrendszabályozását tüzték ki célul. A fejlődés abban az irányban halad, hogy a szabad verseny is szabályoztassék a tisztességes verseny minél hathatósabb biztosítása érdekében. De itt is hasonló a helyzet, mint p. o. a tőzsdei határidő ügyleteknél: amiként alig lehet a tisztán különböző határidőügyleteket teljesen eltüntetni, anélkül, hogy ez a jogosult fedezeti ügyletek lehetőségét ne csorbítaná, akként igen nehéz a versenyt úgy szabályozni, hogy ne fojtja el túlságosan a benne rejlő életerőt. Bármily kényes is azonban ez a feladat, a törvényhozás, a közizgatás és a bíráskodás immár nem térhet ki előle. Az érdekharc kinövéseit le kell nyesegetni és ebben a vonatkozásban nem szabad megfélekezni a hírverési szakmáról sem, amely agyon „neveli“ a fogyasztót. A *játékszabályok* azonban nem lehetnek túlságosan szigorúak, mert akkor magának a játéknak nem hagynak teret. Azzal azonban legyünk tisztában, hogy a szabályok lényeges megszigorítása sem vethet véget a játék körüli vitának. Az a versenytárs, aki a rövidebbet húzza, okkal vagy ok nélkül mindig azt fogja állítani, hogy a másik azért győzött, mert nem tartotta be a játékszabályokat, mert nem voltak gátlásai. Gazdasági versenyénél, sportversenyénél, kártyapartienál és a verseny minden egyéb fajánál ez a helyzet. *Culbertson* matematikai szabatossággal kidolgozta a bridge játékszabályait, és mégis, ki látott olyan bridgepartiet, ahol ne veszedtek volna a játékszabályok felett?

Különbséget kell azonban tenni a *gazdasági élet* sza-

bad és monopolisztikus körzetei között. Ott, ahol a verseny tartani tudta magát, az irányításnak csak a legáltalánosabb vonalakra szabad szorítkoznia; viszont a monopolisztikus körzetekben, ahol a verseny önmagát korlátozta, indokoltabb az erőteljesebb gazdaságpolitika. A gazdasági közigazgatásnak egyik legfontosabb, de egyben legnehezebb feladata a *kartellellenőrzés*. Itt forog fenn leginkább az a veszély, hogy kedvező gazdasági helyzetben a magángazdasági állások jövedelmezőbb volta éppen a gazdasági közigazgatás legkiválóbb szakembereit csábítja át a magánvállalatokhoz. Mindezekre való tekintettel az egyéni liberalizmus helyreállításának, illetve a revizionista liberalizmusnak a hívei (Franz Böhm, Röpke stb.) felállítják azt a követelményt, hogy szabad verseny vagy állami monopólium! Más szóval a liberalizmus inkább hajlandó kezdet fogni az államszocializmussal, csak hogy kiírta a magángazdasági monopóliumot. A magunk részéről azonban nagyobb veszélynek tartanók az államosítást, a termelékenységre gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt, mint azt az eshetőséget, hogy a monopolisztikus harc bizonyos lehetőségei fennmaradnak, mert ha csak lappang is ez a lehetőség, akkor is nagyobb gazdaságosságra kényszeríti a nagy vállalatokat, amelyek termelésttechnikai szempontból nélkülözhetetlenek.

Ugy a közigazgatástudományt, mint a közgazdaságtant sokat foglalkoztatja az a kérdés, hogy a nagy magánvállalatok bürokratikus szervezete és az állami közigazgatás között bizonyos hasonlóság kezd mutatkozni. Ezt a közeledést azonban nem szabad túlbecsülnünk. Kétségtelen, hogy a nagy vállalatok nem vezető állásban lévő magántisztviselőinek széles rétegei sok tekintetben éppen olyan bürokratikus munkát végeznek, mint a köztisztviselők egy része, viszont ha csökken is a gaz-

dasági élet nagyüzemi szektoraiban az önálló vállalkozók száma, a társas vállalatok vezetői is igazi vállalkozói tevékenységet fejtenek ki, úgyhogy felső fokon a mammut vállalatok irányítása sem válik bürokratikussá.

A liberalizmus idején az állami beavatkozás inkább csak alkalmi volt, az irányított gazdaságban azonban a gazdaságpolitika intézményessé vált. Itt esik igazán döntő súllyal a latba *a gazdasági törvényhozás és közigazgatás pártatlansága, amelyet magas etikai színvonal* mellett csak megfelelő *szakképzettség* és — nem egyszer csak kísérletezés útján megszerezhető — bőséges tapasztalatok biztosíthatnak. De minél kevésbé küszöböli ki a versenyt a gazdasági közigazgatás, annál jobban meg tudja oldani feladatát a békegazdaságban. Mert van jó és rossz bürokrácia, de éppen a verseny lehető fenntartása az intézményes biztosítéka annak, hogy a gazdasági élet az irányítás folytán ne veszítsen lendületéből. A mesterséges *halastóban* a halak elpuhulnak, veszítenek életerejükéből. A halászmesterek azonban már rég rájöttek a védekezés módjára: közepes nagyságú ragadozó halakat helyeznek el a tóba, amelyek a kis halak közül a gyengébbeket elpusztítják, az erősebbeket viszont már nem tudják elnyelni, de üldözésükkel fürgeségre szoktatják. Az irányított gazdaságban is így kell eljárni. Versenyt kell belevinni, nehogy a gazdasági életerő elsatnyuljon a bürokrácia halastavában.

Befejezésül még csak néhány szót arról, hogy *a nem gazdasági motívumok* súlya más *a békegazdaságban* és más *a hadigazdaságban*. Heroikus korszakokban a gazdaság feletti indítókoknak a gazdasági problémák megoldásához nagy mértékben kell hozzájárulniok. A békegazdaságban viszont a verseny gazdaságfeletti indítókai is tetemes szerepet játszhatnak még, de a hadi-

gazdasághoz képest jelentőségüknek már csak azért is csökkennie kell, mert a háborús korlátozások részben feltétlenül el fognak esni. Az eljövendő békegazdaság tehát előreláthatóan vissza fog kanyarodni bizonyos mértékben egy szabadabb, bár nagy vonalakban irányított gazdaság felé. Ebben a rendben pedig a szoros értelemben vett gazdasági verseny, a piaci verseny nagyobb mértékben fog érvényesülni, mint manapság.

TÁRGYMUTATÓ.

	Lap
Bevezetés. — — — — —	3
I. A gazdálkodás — — — — —	7
II. A szabad verseny rendszere: — — — — —	13
1. A verseny rendszerének kibontakozása —	13
2. A piac és a pénz — — — — —	15
3. Az ár — — — — —	22
4. A fogyasztás — — — — —	26
5. A termelés és a kapitalizmus — — — —	33
6. Takarékoság, hitel és a pénz vásárló ereje	51
7. A jövedelemelosztási harc — — — — —	58
8. A világgazdaság — — — — —	69
9. A gazdasági élet hullámmozgásai és szerke- zeti változásai — — — — —	76
III. A gazdaságpolitika korszakai az ipari forrada- lom óta: — — — — —	79
1. Az egyéni liberalizmus gazdaságpolitikája: 79	79
a) nemleges gazdaságpolitikai álláspont: —	79
b) tényleges gazdaságpolitika: pénzügy, szociálpolitika, vámvédelem, alkalmi válságpolitika és egyéb gazdaságpolitikai rendszabályok: — — — — —	80
2. A feudális liberalizmus gazdaságpolitikája: 90	90
a) csoportos verseny, monopolium és iparpolitika: — — — — —	90

		Lap
b) a gazdaságpolitika egyéb ágai	— —	96
3. Az irányított gazdaság:	— — — —	101
a) mi az irányított gazdaság?	— — —	101
b) angolszász pénzügyi irányítás	—	103
c) a korporatív rendszerek és a teljesí- ményverseny	— — — — —	105
d) totális hadigazdaság és az irányított gazdaság jövője	— — — — —	109
e) szociálpolitika vagy egyenlőség?	— —	111
i) a bürokrata és a gazdasági rend	— —	111

